

**Is het geloof bij boeren  
uit beeld geraakt**

**en zo ja,**

**moet het weer in beeld  
gebracht worden?**

**Eindwerkstuk  
in het kader van de bacheloropleiding  
Theologie Levensbeschouwing  
Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing,  
lesplaats Amsterdam.**

|                      |                                     |
|----------------------|-------------------------------------|
| <b>Door</b>          | <b>M.C.J. Rigter</b>                |
| <b>Studentnummer</b> | <b>2094013</b>                      |
| <b>Begeleid door</b> | <b>Drs. H.J.M. v.d. Bunt-Koster</b> |
| <b>Datum</b>         | <b>24 september 2010</b>            |
| <b>Plaats</b>        | <b>Haulerwijk</b>                   |

**Is het geloof bij boeren  
uit beeld geraakt**

**en zo ja,**

**moet het weer in beeld  
gebracht worden?**

**Eindwerkstuk  
in het kader van de bacheloropleiding  
Theologie Levensbeschouwing.  
Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing,  
lesplaats Amsterdam.**

|                      |                                     |
|----------------------|-------------------------------------|
| <b>Door</b>          | <b>M.C.J. Rigter</b>                |
| <b>Studentnummer</b> | <b>2094013</b>                      |
| <b>Begeleid door</b> | <b>Drs. H.J.M. v.d. Bunt-Koster</b> |
| <b>Datum</b>         | <b>24 september 2010</b>            |
| <b>Plaats</b>        | <b>Haulerwijk</b>                   |



## Voorwoord

Voor u ligt het eindwerkstuk ter afsluiting van de bachelor opleiding Theologie Levensbeschouwing bij Fontys Hogeschool, lesplaats Amsterdam. Als onderwerp heb ik gekozen voor een onderwerp wat mij na aan het hart ligt. In mijn privéleven heb ik veel te maken met mensen uit de agrarische sector. Hun leven en hun denken fascineren mij. Ik heb gemerkt dat boeren vaak gelovige mensen zijn. Maar ook bij hen is kerkverlating aan de orde.

Dat roept de vraag op of we religie nog wel nodig hebben. Daarom ben ik mij daarin gaan verdiepen. Tot mijn grote vreugde verscheen in oktober 2009 het boek: *Waar-den van het Land, verhalen van boeren en burgers over het platteland*. Dit boek was een uitstekende gelegenheid om de verhalen van verschillende boeren en boerinnen te lezen en zo een startpunt te hebben voor mijn onderwerp. Ik heb het met veel plezier gelezen en bestudeerd.

Hierbij wil ik tevens graag iedereen bedanken die mij geholpen heeft bij het schrijven van deze scriptie of mij van informatie heeft voorzien. Mijn dank gaat uit naar de scriptiebegeleidster, mevr. drs. H.J.M. v.d. Bunt-Koster. Bovenal gaat mijn dank uit naar man en kinderen, die mij de ruimte gaven en mee wilden denken.

Het eindresultaat ligt hier voor u en ik hoop dat u dit met interesse zult lezen.

Marian Rigter  
Haulerwijk, september 2010.

## Inhoudsopgave.

|                                                                            |           |
|----------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Inleiding .....</b>                                                     | <b>8</b>  |
| <b>Hoofdstuk 1 .....</b>                                                   | <b>9</b>  |
| <b>Waar kom ik bij boeren sporen van geloof tegen.</b>                     |           |
| 1.1    Waarom boeren.....                                                  | 9         |
| 1.2    Wat is geloven .....                                                | 9         |
| 1.3    Wat zijn sporen van geloof .....                                    | 10        |
| 1.4    Waar vind ik bij boeren sporen van geloof .....                     | 11        |
| 1.4.1  Hart.....                                                           | 11        |
| 1.4.2  Hoofd.....                                                          | 12        |
| 1.4.3  Handen .....                                                        | 13        |
| 1.4.4  Gebed, schriftlezing en navolging .....                             | 13        |
| 1.5    Is het geloof uit beeld geraakt? .....                              | 15        |
| 1.6    Opmerkingen bij het boek .....                                      | 17        |
| 1.7    Samenvatting .....                                                  | 17        |
| 1.8    Conclusie .....                                                     | 18        |
| <b>Hoofdstuk 2 .....</b>                                                   | <b>19</b> |
| <b>Hoe is geloof ontstaan.</b>                                             |           |
| 2.1    De primitieve mens .....                                            | 19        |
| 2.2    Een mens zonder geloof .....                                        | 20        |
| 2.3    De zoekende mens .....                                              | 21        |
| 2.4    De boeren .....                                                     | 22        |
| 2.5    Samenvatting .....                                                  | 22        |
| 2.6    Conclusie .....                                                     | 22        |
| <b>Hoofdstuk 3 .....</b>                                                   | <b>24</b> |
| <b>Het belang van godsdienst in de maatschappij.</b>                       |           |
| 3.1    Inleiding .....                                                     | 24        |
| 3.2    Waarom is religie nodig in de maatschappij .....                    | 24        |
| 3.3    Af en toe godslasterlijk worden? .....                              | 25        |
| 3.4    Eigen verantwoordelijkheid? .....                                   | 26        |
| 3.5    Ecologische duurzaamheid .....                                      | 26        |
| 3.6    Modderen .....                                                      | 26        |
| 3.7    Samenvatting .....                                                  | 27        |
| 3.8    Conclusie .....                                                     | 27        |
| <b>Hoofdstuk 4 .....</b>                                                   | <b>28</b> |
| <b>Waar raken de verhalen van boeren en Borgman elkaar?</b>                |           |
| 4.1    Inleiding .....                                                     | 28        |
| 4.2    Haar inzet voor het algemeen belang kwam voort uit het geloof ..... | 28        |
| 4.3    Waar buig je voor .....                                             | 29        |
| 4.4    Kijken boeren ook kritisch naar zichzelf? .....                     | 29        |
| 4.5    Verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid .....                 | 30        |
| 4.6    Samenvatting .....                                                  | 31        |
| 4.7    Conclusie .....                                                     | 31        |

|                                                       |           |
|-------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Hoofdstuk 5 .....</b>                              | <b>33</b> |
| <b>Moet het geloof weer in beeld gebracht worden?</b> |           |
| 5.1 Wat zijn we tot nu toe tegengekomen? .....        | 33        |
| 5.2 Conclusie .....                                   | 34        |
| <b>Hoofdstuk 6 .....</b>                              | <b>35</b> |
| <b>Aanbevelingen.</b>                                 |           |
| 6.1 Inleiding .....                                   | 35        |
| 6.2 Individuele gesprekken .....                      | 35        |
| 6.3 Groepsgesprekken .....                            | 36        |
| 6.4 Andere projecten .....                            | 37        |
| <b>Hoofdstuk 7 .....</b>                              | <b>38</b> |
| <b>Afsluiting.</b>                                    |           |
| <b>Literatuurlijst .....</b>                          | <b>40</b> |



## Inleiding.

Onlangs had ik een gesprek met een boer, boer X. Een veehouder. Een gedreven man voor wie zijn werk zijn passie is. Het gesprek ging over geloof en kerk, over verantwoordelijkheid, over verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid.

Hij vertelde mij dat het begrip 'God' voor hem steeds vager werd. Geloof is als een waakvlammetje aanwezig maar er hoeft niet zo veel te gebeuren om dat waakvlammetje uit te laten gaan. Door vermeerdering van kennis is de behoefte aan religieuze handelingen afgenomen. Door de perikelen in het instituut kerk, slaat het cynisme toe. Wel ervoer hij een sterk gevoel van afhankelijkheid en ook van dankbaarheid. Waar hij met dat gevoel heen moest of waar het vandaan kwam, daar had hij geen antwoord op.

Uit deze woorden blijkt dat het geloof steeds meer naar de achtergrond verdrongen wordt. Als dit proces door gaat, verdwijnt geloof uit het dagelijks leven. Hebben we het geloof nog nodig?

Ons gesprek eindigde met de constatering dat er over dit soort onderwerpen veel te weinig gepraat wordt. Praten zorgt er voor dat het in beeld blijft. Daarom heb ik dit als onderwerp voor mijn scriptie gekozen. Komt het verhaal van deze boer overeen met andere boeren? Hebben we het geloof nog wel nodig?

## Onderzoeksvragen.

Voor dit onderzoek maak ik gebruik van het boek *waarden van het land. Verhalen van boeren en burgers over het platteland*.

Ik zal deze verhalen gebruiken om een antwoord te krijgen op de vraag 'waar kom ik bij boeren sporen van geloof tegen?' De vraag die hierop volgt is: 'is het geloof uit beeld geraakt?' Een volgend onderzoek richt zich op de vraag: 'hebben we het geloof nog nodig?'. Hiervoor ga ik eerst kijken naar de ontwikkeling van geloof vanaf de primitieve mens tot aan onze tijd en de behoefte van de mens aan geloof. Vervolgens zal ik het boek gebruiken van Erik Borgman: *Overlopen naar de barbaren*. Ik sluit deze scriptie af met een aanbeveling voor parochies om wat te gaan doen met de uitkomsten van deze scriptie. Dit als antwoord op de vraag: 'moet het geloof weer in beeld gebracht worden?'.

## **Hoofdstuk 1.**

### **Waar kom ik bij boeren sporen van geloof tegen?**

#### **1.1 Waarom boeren?**

Boeren – veehouders, varkenshouders, kippenhouders, akkerbouwers, bloementelers, etc. etc. – staan tegenwoordig in het middelpunt van de belangstelling. Een televisieprogramma als 'boer zoekt vrouw' is daar gevolg maar misschien ook oorzaak van. Wat boeren zo bijzonder maakt is dat zij als geen ander in contact staan met de natuur. Leven en dood, zaaien en oogsten maken zij van dichtbij mee. De seizoenen beleven zij zeer bewust en zij zijn afhankelijk van weersomstandigheden. Zij leven in een omgeving die veel mensen tot de verbeelding spreekt: het platteland met al zijn gemoedelijkheid.

Maar ook bij boeren is het leven niet stil blijven staan. Ook bij hen speelt economie een rol met daarbij de afweging van dierenwelzijn, duurzaamheid en eigen hun welzijn. De marges zijn klein en de maatschappelijke druk is groot. Zij zijn bezig met de maatschappelijke thema's van deze tijd en met zingevingvraagstukken.

Ik denk dat als ik bij boeren begin, ik bij de kern begin. Nergens is de ervaringswereld zo intens en zo veelzijdig als bij boeren. Dit door hun omgang met de natuur, met de seizoenen en de weersomstandigheden. Maar ook omdat het voor hun een economische bezigheid is, er moet domweg brood op de plank komen. Dit maakt dat zij bij uitstek de mensen zijn die bevraagd worden op gevoel, verstand en vertrouwen. Drie woorden die ook op geloof van toepassing zijn. Bovendien, en zeker niet onbelangrijk, doordat zij vaak generaties lang op een bedrijf wonen en toekomstperspectief zoeken voor hun kinderen. Met dit alles onderscheiden zij zich van burgers die, over het algemeen genomen, met andere waardes naar de natuur kijken, omdat hun belangen anders zijn.

#### **1.2 Wat is geloven?**

Woordenboek Van Dale geeft de volgende omschrijving:

Geloof: een vast en innig vertrouwen op God.

Geloven: vast vertrouwen in het bestaan van iemand of iets / een godsdienst aanhangen.

Een dier kan niet denken. Voor hem is alles vanzelfsprekend en verder is er niets. Het verschil tussen mensen en dieren is het denkende vermogen. Mensen kunnen wél denken. Zo denkt de mens over de oorsprong en de bestemming van zijn leven. Hij heeft idealen en wil de zin aan zijn leven toekennen.

Geloven is vertrouwen op God. 'Het geloof is de vaste grond van wat wij hopen, het overtuigt ons van de werkelijkheid van onzichtbare dingen' (Hebreeën 11,1). Geloven is ook vertrouwen op de beloften die gedaan werden. En geloven is vertrouwen, verbonden met het inzicht dat er iets in Jezus is waardoor hij dat vertrouwen verdient.

Geloven kun je niet bewijzen, het gaat boven het bewijsbare uit. Het komt bij je gevoel. Maar bij geloof gaat het ook om argumenten en daarbij komt het verstand, de rede aan bod. Door de rede kunnen we nadenken over de openbaring. De mens heeft de vrijheid om zelf die keuze te maken. Geloven is daarmee niet vanzelfsprekend. De uitdrukking 'ik geloof het wel' drukt dit duidelijk uit. Wanneer iemand dit zegt is er sprake van desinteresse, van teleurstelling. De spreker heeft dan niet meer de behoefte zich er mee bezig te houden. Een gelovige band van een mens met God kan alleen

bestaan als die mens ervan overtuigd is dat God bestaat en dat Hij betrouwbaar, geloofwaardig is.

In de Katechismus van de Katholieke Kerk staat in artikel 33: 'Een mens met zijn ontvankelijkheid voor waarheid en schoonheid, zijn gevoel voor het moreel goede, zijn vrijheid en de stem van zijn geweten, zijn verlangen naar het oneindige en naar geluk stelt de vraag naar het bestaan van God.'<sup>1</sup> Om een antwoord te vinden op deze vraag zijn hart, hoofd en handen nodig. Of in termen van wegen naar God: gebed, schriftlezing en navolging.

### 1.3 Wat zijn sporen van geloof?

Als ik op zoek ga naar de sporen van geloof moet ik eerst weten wat ik dan zoek. Wat zijn sporen van geloof? Of, anders gesteld: waar en hoe is geloof te vinden in de wereld waarin boeren leven? Het zijn vragen naar de ervaringswereld. We kunnen immers niets bewijzen maar we kunnen wel wijzen op Gods reële aanwezigheid.

In het gesprek met boer X. kwamen al elementen naar voren. Het meest opvallend waren bij hem de begrippen afhankelijkheid en dankbaarheid. Daarnaast ook het werken in en aan de schepping. Maar er zijn veel meer boeren dan boer X. Tot mijn grote vreugde verscheen eind 2009 het boek *Waarden van het land, verhalen van boeren en burgers over het platteland*. Dit boek is hiervoor erg geschikt voor mijn onderzoek omdat 26 verschillende mensen, bewoners van het platteland, hun eigen leven beschrijven. De schrijvers/sters hebben allemaal een andere achtergrond. Ze wonen verspreid over heel Nederland en zijn werkzaam in verschillende sectoren. Er zijn evenveel mannen als vrouwen en de leeftijden variëren. 20 boeren/boerinnen, 6 burgers.

De bindende elementen in het boek zijn het platteland en de seizoenen. Eén van de aanknopingspunten is de dimensie van waarden: 'de dieperliggende persoonlijke beleving die te maken heeft met zingeving, geloof, zorgen, ambities, overtuigingen, idealen of dromen.'<sup>2</sup> Wat ze schrijven gaat van de mensen zelf uit, het is hún beleving.

Het toetsen aan de hand van een aantal meetpunten is – in de context van deze scriptie – niet optimaal te doen. Dit komt doordat elke schrijver/ster zijn/haar eigen manier van schrijven heeft en zijn/haar eigen accenten legt. Daarom zal ik een andere vorm gebruiken. Ik neem als uitgangspunt de weg van geloof waarvoor hart, hoofd en handen<sup>3</sup> nodig zijn en ik vervolg met de drie wegen tot God: gebed, schriftlezing en navolging<sup>4</sup>. De wegen die ons door de christelijke traditie worden aangereikt. Ik denk hiermee alles te omvatten. Gevoel, denken en handelen zitten hierin verweven.

---

<sup>1</sup> *Katechismus van de Katholieke Kerk*. Gooi & Sticht, Kampen. 1995. blz. 25.

<sup>2</sup> Ton Duffhues e.a. *Waarden van het land. Verhalen van boeren en burgers over het platteland*. Uitgeverij Ten Have, kampen 2009. blz. 12.

<sup>3</sup> Zie hiervoor de informatie uit het geloofsboekje 'Geloven' van het bisdom Breda. medio 2009.

<sup>4</sup> Zie hiervoor de brochure 'Waarden van het land'. rkkerk.nl 2003. Blz. 18.

## **1.4 Waar vind ik bij boeren sporen van geloof?**

Voor dit gedeelte van het onderzoek maak ik gebruik van het boek 'waarden van het land'. Verhalen van boeren en burgers over het platteland.

Graag wil ik vooraf enkele opmerkingen maken.

Ten eerste: boeren zijn hardwerkende mensen. Privé en werk loopt bij hun in elkaar over. Dat zorgt ervoor dat meerdere facetten meegenomen worden in de beslissingen die ze nemen. Het bedrijfsbelang is vaak ook het gezinsbelang. Privésituaties werken door in de bedrijfssituaties.

Ten tweede: Een boer heeft te maken met een keiharde economische werkelijkheid. Financiën geven vaak de doorslag bij de te maken keuzes. Ze moeten wel, de marges zijn klein. Invloeden van politiek en regelgeving zijn groot. De boer is daardoor een ondernemer. Tegelijkertijd staan ze open voor nieuwe ontwikkelingen en zijn zij vaak innovatief bezig. Het beeld van de stugge boer die enigszins wereldvreemd is, is volstrekt achterhaald. De bedrijven zijn modern ingerichte bedrijven. Het beeld wat in veel prentenboekjes voor kinderen staat met modder, koeien, kippen, varkens, graan, fruit en donkere stalletjes, is ook achterhaald. De specialisatie is doorgegaan, veel bedrijven hebben zich gericht op één hoofdtak en veel werk is overgenomen door machines of computers.

Ten derde: boeren zijn zowel geschiedenis- als toekomstgericht. Vaak is een boerderij al meerdere generaties in de familie en is er sprake van een opvolger. De boeren spreken in hun verhaal over de geschiedenis van hun bedrijf en het perspectief van hun kinderen.

Ten vierde: door het werken in de natuur, de schepping, is de basis gelegd voor een gelovige grondhouding.

Met deze opmerkingen in het achterhoofd start ik het onderzoek naar de sporen van geloof.

### **1.4.1 Hart.**

Ik denk dat het hart, het gevoel, het begin is van alles. Geloven gebeurt niet op grond van bewijzen. Van de drie delen is dit de kern. Wanneer je iets alleen met je verstand beredeneert, kom je tot andere beelden dan wanneer het gevoel meedoet. Het hart gebruiken betekent ook openstaan voor de indrukken die je opdoet. Openstaan voor verwondering en dankbaarheid. Het betekent dat je kunt kijken naar je werk en je omgeving zonder de eurotekens in je ogen. Dat je je kunt verbazen over de groei-kraft van een uiterst klein zaadje, genieten van de onhandige pogingen van een pas-geboren kalf om te gaan staan, van de natuur die in het voorjaar weer tot leven komt en in de herfst weer tot rust komt.

Het hart kom je ook tegen in de omgang met mensen. Hoe je met andere mensen omgaat, oog hebt voor anderen. Dat uit zich bijvoorbeeld in het verdriet om een vader die gestorven is, in regelmatig bezoek aan een moeder waarvan je weet dat ze vaak alleen is, in een oergevoel wat ontstaat wanneer een kind geboren wordt. Het zorgt voor een religieuze grondhouding.

Voor mij zijn dit allemaal sporen van God.

In het boek kom ik deze houding ook tegen.

Ik citeer uit het boek.

Mevr C. (veehouderij/akkerbouw, leeftijd onbekend) schrijft op blz 19:

‘Het is heel dierbaar te mogen hoeden. Het is op dezelfde wijze heel dierbaar gehoord te mogen worden, door God. Stilte zoeken in jezelf om door God geraakt te kunnen worden.’

Mevr. F. (akkerbouw, leeftijd 42 jaar) schrijft op blz. 29:

‘Als boer sta je dicht bij leven en dood. Het leren accepteren van de verliezen hoort hierbij. Dit alles geeft mij het gevoel dat we onderdeel zijn van een oneindig proces. Vele eeuwen voor ons was dit er al, en lang na ons zal het er nog zijn. We zijn zo klein, slechts een onderdeel van iets onmetelijks groots!’

Dhr. R. (bloementeler, leeftijd 40 jaar) schrijft op blz. 146:

‘Het boeiendste aspect van bloemen telen, is voor mij dat je start met een handjevol zaadjes. Hieruit komen dan de mooiste bloemen te voorschijn. Je start eigenlijk met niets en er komt iets prachtigs tot stand. Hier verwonder ik me altijd weer over.’

Mevr. K. (melkvee, leeftijd onbekend) schrijft op blz. 22:

‘De dood went. Het komt regelmatig voor dat ik het sterven van een beest gadesla ( ...) Dat maakt even stil. Even schiet het door me heen: ons vergaat het straks ook zo – het bestaan is maar broos en kaal. In het aangezicht van de dood van het dier schieten mijn gedachten langs God.’

Dhr. M. (melkvee, leeftijd onbekend) schrijft op blz. 70:

‘Waar doe ik het voor? Voor mezelf om brood op de plank te krijgen, maar toch ook om een bijdrage te leveren aan de voedselproductie. Werken met de schepping.’

Mevr. V. (melkvee, leeftijd 52 jaar) schrijft op blz. 282:

‘Het is goed om er bij stil te staan, dat we de aarde in bruikleen hebben gekregen, dat onze voorouders het land bewerkt hebben, dat wij het nu mogen beheren en weer door mogen geven aan de generaties die na ons komen.’

#### **1.4.2 Hoofd.**

Alleen een gevoel, een gevoel van geraakt te worden, open te staan, is niet genoeg. Het gevoel moet gevoed worden om geraakt te worden. Geloof valt niet te bewijzen maar het gaat wel om argumenten. ‘Geloven is geen blind vertrouwen maar met gevoel en verstand je toevertrouwen aan God.’<sup>5</sup> Er is een rol weggelegd voor het verstand.

Dat verstand, dat hoofd, moet gevoed worden. Dat begint al bij de geboorte. Ouders zijn voor een kind de eerste ‘goden’. Hun voorbeeld is de norm voor een kind. Wat een kind op jonge leeftijd meekrijgt is bepalend voor de rest van zijn leven. Ook daarom is het leven op een boerderij een goed leven. Boeren hebben hun werk aan huis. Er ‘zijn’ is al voldoende voor een kind. Het geeft een veilig gevoel. Een vervolg is dan te maken door schoolkeuze en betrokkenheid bij parochie of gemeente. Ook wanneer de schoolbanken verlaten zijn, blijft het zaak het hoofd te voeden en kennis op te doen over geloof en geloofszaken. Zo ontstaan de waarden en normen - naastenliefde en menselijke waardigheid staan daarin centraal - en wordt het mogelijk dit blijvend actief te houden.

---

<sup>5</sup> <sup>5</sup> Zie hiervoor de informatie uit het geloofsboekje ‘Geloven’ van het bisdom Breda. medio 2009.

Het betekent niet dat het alleen gaat om kennisoverdracht. Geloof is niet een wetboek wat je uit het hoofd moet kennen. Het gaat vooral ook om uitwisselen maar wel vanuit een zekere basiskennis. Een combinatie van uitleg en bespreken is hierbij noodzakelijk. Immers in onze maatschappij draait het om kennis.

Ook hierover zijn in het boek enkele treffende uitspraken te citeren:

Dhr. A. (veehouderij, leeftijd 55 jaar) schrijft op blz. 249:

‘Ik ben met het geloof opgevoed en zonder dat ik me daar nu voortdurend van bewust ben, beïnvloedt het mijn handelen als boer en als mens.’

Dhr. D. (akkerbouw, leeftijd 54 jaar) schrijft op blz. 300:

‘Mijn tijd op de mavo, en later ook op (christelijke) vervolgoopleidingen is een belangrijke basis geweest voor de vorming van mijn waarden en normen vanuit een christelijke optiek. Het vormt in mijn verdere leven een toetsingskader voor de vele ethische vragen die op mijn levenspad komen.’

### **1.4.3 Handen.**

Het derde deel van de weg van geloof is het werk van de handen. Handen staan voor het werk wat we verzetten voor het geloof, uit naam van het geloof en ten dienste van het geloof. Door te werken met onze handen, kunnen we het geloof in praktijk brengen. Verschillende vormen zijn daarvoor mogelijk. Het meest voor de hand liggend is het werk wat we voor anderen doen, de diaconiepoet van de kerk. De hulp die we aan anderen verlenen. In de bijbel vinden we het terug: Mattheus 25: 31-46, de werken van barmhartigheid. Vanuit onze geloofsovertuiging zetten we ons in voor een betere samenleving en een betere wereld.

Ook hiervoor citaten uit het boek:

Mevr. O. (akkerbouw, leeftijd 43 jaar) schrijft op blz. 226:

‘Verder ben ik als vrijwilliger betrokken bij het kerkblad van onze parochie en bij het organiseren van de stand van de Leprastichting (kring Groningen) tijdens het folkloristisch dansfestival Op Roakeldais in Warffum.’

Dhr. V. (veehouderij, leeftijd 55 jaar) schrijft op blz. 256:

‘Als ouderling bij de kerkenraad ben ik betrokken geweest bij de diaconie om mensen te helpen die in de knel zaten. Ik heb toen ook de beperkingen van het menselijk handelen gezien.’

### **1.4.4 Gebed, schriftlezing en navolging.**

Naast de wegen van geloof: hart, hoofd en handen, zoals we die hiervoor behandeld hebben, zijn er ook drie wegen tot God. Dit zijn gebed, schriftlezing en navolging. Ik citeer de uitleg zoals die staat in de brochure ‘Waarde(n) van het land’.<sup>6</sup>

‘Bij de weg van gebed hoort ook stilte en inkeer. Door stil te worden ontdekken we waar onze werkelijke vragen en behoeften liggen, wat ons raakt en bezielt.

---

<sup>6</sup> Brochure ‘Waarde(n) van het land’. rkkerk.nl 2003. Blz. 18

We worstelen dilemma's en maken keuzes, we herkennen wat ons heilig is en wat ons inspireert. In het gebed ontmoeten wij God, die ons draagt en bemoeit om ons leven vorm te geven volgens die inspiratie.

De tweede weg is die van de visioenen en dromen van gelovige mensen. Deze zijn door de eeuwen heen neergeschreven in de boeken van de bijbel en talloze dag- en gebedenboeken. Wij kunnen onze eigen ideeën toetsen en scherpen aan de idealen en heilsvoorstellingen van anderen. En natuurlijk confronteert en inspireert Jezus van Nazareth, die beeld van God is als geen ander. Leven wij bij de waan van de dag? Gaat het ons vooral om geld en roem? Of zoeken wij ons levensgeluk door steeds te leren omzien naar elkaar, en door goed te doen?

De derde weg is die van de leermeesters. Want naast het gebed en de Schrift is het belangrijk dat mensen anderen ontmoeten die hen inspireren. Die hen steun geven als ze bang worden en twijfelen of ze de juiste weg hebben gekozen. Niet dat zulke 'leermeesters' blind gevolgd moeten worden. Wel kunnen ze helpen om de eigen weg te vinden.'

In de verhalen die in het boek geschreven staan kom ik weinig tegen over gebed, schriftlezing en navolging. Het lijkt erop dat – zeker als het gaat om gebed en schriftlezing – dit geen onderdelen zijn van het dagelijks leven. Het kan anders zijn, ik kan mijn conclusie immers alleen baseren op wat er geschreven staat.

Een uitzondering is er voor iemand die vanwege een functie als vrijwilliger actief is in de werkgroep liturgie:

Mevr. V. (melkvee, 52 jaar) schrijft op blz. 277:

'De kerk vind ik een fijne plek om te zijn. Ik ervaar hier rust. De verbondenheid met God is sterk voelbaar en de bijbelteksten, de liederen en de gebeden zijn voor mij een bron van kracht en levensvreugde. De betrokkenheid bij een parochie is voor mij een drijfveer om mijn geloof actief te beleven. Al vele jaren ben ik lid van de werkgroep liturgie. We lezen de bijbelteksten en gaan met elkaar op zoek naar de betekenis ervan in ons dagelijks leven. Zo komen we tot een overweging en een viering. Ik verwonder mij er steeds weer over dat die bijbelverhalen al meer dan tweeduizend jaar geleden zijn opgetekend en nog zo actueel zijn in onze tijd. Er zijn nog steeds levenslessen uit te halen. Voor mij is dit werk een bron van inspiratie voor het dagelijks leven.'

Een andere beleving komt van mevr. D.:

Mevr. D. (melkvee, leeftijd 29 jaar) schrijft op blz. 166:

'Ik vind dat je niet elke zondag in de kerk hoeft te zitten om te geloven. Af en toe een kort gebedje bij vreugde of verdriet of zomaar om iets alledaags, is voor mij ook deel van het geloof.'

Daarmee verwoordt zij waarschijnlijk de mening van veel mensen. Het geeft aan dat geloof wel aanwezig is, vaak niet zichtbaar maar wel verweven in denken en doen.

Navolging is moeilijk te toetsen. Dit zit volledig verweven in het dagelijks leven en gebeurt mogelijk vanuit het onderbewuste. Dit kan ook moeilijk anders. Wanneer je het doet om 'goed' te doen is het geen echte navolging meer, dan doe je het voor het oog van de buitenwereld. Tussen de regels door merk je wel degelijk dat mensen zich inzetten voor elkaar. Niemand spreekt over een heilige die aangeroepen wordt of een persoon – buiten de familiekring - die hen heel erg tot voorbeeld is.

Mevr. B. (bloemen, leeftijd 54 jaar) schrijft op blz. 85:

'Ik wil iets doen voor andere mensen, daarom zit ik in verschillende besturen en wil ik mijn camping toegankelijk maken voor invaliden.'

Mevr. O. (akkerbouw, 43 jaar) schrijft op blz. 228:

De zondag is voor mij een rustdag. In de stilte probeer ik na te denken. Over de voorbije dagen. Of ik wel voldoende aandacht besteedde aan mijn geloof, aan de mensen om mij heen. Zet ik mij voldoende in voor de ander? Leef ik zoals God mij heeft bedoeld?

### 1.5 Is het geloof uit beeld geraakt?

Uit de verhalen in het boek blijkt dat veel mensen actief met geloof bezig zijn: vrijwilligerswerk doen, een doopvoorbereiding, een sterfgeval, of dat zij het geloof beleven: zich gehoord voelen door God, geloof gebruiken om na te denken over het eigen leven. Daarnaast zijn er ook mensen die weliswaar een gelovige opvoeding hebben genoten ofwel op een christelijke school hebben gezeten, maar die niet meer actief met het geloof bezig zijn. Het sterkst wordt dit uitgedrukt in de passage op blz. 200: 'Het van huis uit meegekregen geloof in een God die troost, zorgt en alles stuurt, zijn de broers onderweg wat kwijtgeraakt'.

Dit is vergelijkbaar met wat boer X al zei: mijn beeld van God vervaagt. Dit komt omdat ik niet merk dat God er is. Uit de citaten blijkt dat er een keerpunt is: mensen ouder dan 50 jaar (van wie de leeftijd bekend is) spreken er anders over. Met name Mevr. W. van 69 jaar heeft er een hele andere beleving bij, zij schrijft op blz. 243 over vrijwilligerswerk voor de kerk en over godsdienstige rituelen.

Meerdere keren wordt er geschreven dat men handelt vanuit de christelijke waarden die men van huis uit heeft meegekregen. Maar welke die waarden zijn wordt nergens expliciet omschreven.

Een uitzondering: op blz. 233 schrijft mevr. O:

'Waarom wij het werk doen op de boerderij? Omdat wij de ledematen zijn van Christen, en we mogen bidden dat alles wat we doen en laten tot lof en eer van hem plaatsvindt'.

Ook gespreksavonden, thema-avonden, congressen worden niet genoemd. Dat terwijl verschillende schrijvers wel benoemen wat voor soort bijeenkomsten zij bijwonen in (vooral) de winterperiode. Eén schrijver schrijft (op blz. 126): 'Hier in de omgeving en op mijn bedrijf heb ik verschillende gespreksavonden over 'waarden van het land' georganiseerd. Het lijkt me leuk om dat een keer met pubers te doen.' Maar ook hier blijft vaag wat zij bedoelt met 'waarden van het land'. Het zou ook om de inrichting van het landschap kunnen gaan.

Dhr. P. (varkenshouder, 44 jaar) schrijft op blz. 291:

'... al ben ik geen kerkganger. Het kruisje draag ik nu al tientallen jaren – op de een of andere manier moet ik het altijd om hebben, het geeft me energie. Hoewel waarschijnlijk niet zo veel als mijn vader uit zijn geloof haalde. Door zijn geloof was voor hem geen berg te hoog en geen muur te dik. Ik heb me altijd af gevraagd hoe dat precies werkte, want ook bij hem ging het niet altijd vanzelf.'

Een duidelijker voorbeeld is er niet te geven dat het geloof bij deze boer uit beeld geraakt is. Zijn vader was een gelovig mens en haalde daar energie uit. Zoveel energie dat hij bergen kon verzetten en door muren heen kon gaan. En dat terwijl het allemaal niet vanzelf ging. Toch heeft het zijn zoon niet kunnen overtuigen: ondanks het indrukwekkende voorbeeld van zijn vader, heeft deze man het geloof van zijn vader niet

overgenomen. Tenminste, dat valt af te leiden uit zijn opmerking dat hij geen kerk-ganger is. Daarentegen staat wel dat hij een kruisje om zijn nek draagt, zich daar goed bij voelt en er energie uithaalt.

De ontkerkelijkking gaat door. Maar zegt dat ook wat over de gelovige beleving van mensen? Ik denk niet dat het zo is. De kerkgang is sterk afgenomen maar mensen blijven behoefte hebben aan geloof. Ze zijn op zoek naar de zin van hun leven en de zin van hun werk.

Dit staat los van wat mensen ervaren aan het 'instituut' kerk. Wat dat betreft moet een organisatie geleid worden en moeten mensen daar leiding aan geven. Hoe dat georganiseerd wordt is per kerkgenootschap verschillend. Ik wil er van uit gaan dat mensen dat te goeder trouw doen, dat zij daarvoor kracht ontvangen van de Heilige Geest en dat die Heilige Geest hen leiden zal. Dit durf ik zo uit te spreken omdat ik beseft dat wij, als mensen aan de basis, geen of weinig zicht hebben op wat er verder in het traject speelt. Welke factoren er meespelen. We baseren onze mening veelal op wat we horen in de media en dat is vaak gekleurde informatie.

Daarmee komt ook onze gebrek aan kennis aan het licht. We weten te weinig meer van de betekenis van rituelen, we weten te weinig van de traditie waarin we staan en we weten te weinig van de bijbel. Zeker rooms-katholieken zien het grotere geheel van Oude Testament naar nieuwe Testament niet. Daarin is weinig aan scholing gedaan. Ik heb dat zelf aan den lijve ondervonden. Door de studie theologie is mijn kennis toegenomen.

In de inleiding vertelde ik over het gesprek met boer X. In dat gesprek vertelde hij dat zijn beeld van God steeds vager werd. Een citaat uit het boek vertelt iets soortgelijks:

Mevr. P. (tuinbouw, 49 jaar) schrijft op blz. 200 over haar man en haar zwager:

'Het van huis uit meegekregen geloof in een God die troost, zorgt en alles stuurt, zijn de broers onderweg wat kwijtgeraakt'.

En op blz. 188: 'Of een hogere macht met dat wonder te maken heeft, daar twifelen ze regelmatig over. Vader en moeder waren zeer actief binnen de kerk, en de broers hebben van hen het protestantse geloof meegekregen. Ze zijn weliswaar in de kerk getrouwd en hebben hun kinderen laten dopen, toch voelen ze zich al jaren niet meer betrokken bij de protestantse kerk. Teleurstellende ervaringen, hypocrisie, de vragen van het leven en misschien ook hun eigengereidheid, maken het soms moeilijk om te geloven zoals hun voorouders dat deden. Dat wil overigens niet zeggen dat ze niet bewust leven.'

Er is nog een facet wat ik in het boek niet nadrukkelijk tegenkwam maar wat in mijn gesprek met boer X wel naar voren kwam: door de toename van kennis is de behoefte aan religieuze handelingen afgenomen. We hadden er een concreet voorbeeld bij. Ik vertelde hem dat mijn vader vroeger, als de koeien weer naar buiten gingen, ze allemaal zegende met wijwater en dat met gebruikmaking van een palmtakje. Het antwoord van boer X was: vroeger – we praten over zo'n veertig jaar geleden – had men veel minder kennis dan nu. Men handelde op basis van ervaring. Zorgen verminderde door de koeien te zegenen voor ze naar buiten gingen. Koeien kregen toen vaak kop-ziekte. Nu weten we dat we dat kunnen voorkomen door te zorgen dat ze voldoende magnesium krijgen. Dat helpt beter dan wijwater.

## **1.6 Opmerkingen bij het boek.**

Het boek is niet compleet. Het zijn verhalen van een aantal boeren. Wat ontbreekt zijn bijvoorbeeld de boeren die een zorgtak hebben. Die als tweede activiteit (tak) op hun bedrijf opvang en begeleiding bieden voor mensen die extra ondersteuning nodig hebben. De zorgboerderij. Vaak gebruikt voor mensen met een verstandelijke handicap, maar ook voor ouderen, dementerenden, drank- en drugsverslaafden.

Wat mij ook opvalt is dat – op één na - alle boeren een gezin hebben. Soms een heel jong kind, in een gezin wordt bijvoorbeeld een kind geboren, een ander heeft kinderen geadopteerd en bij anderen zijn de kinderen al bijna het huis uit. Maar het gaat bij (vrijwel) allen om gezinnen met kinderen.

Dat bij elkaar geeft een vertekend beeld van de boerenstand.

Een laatste punt wat mij opvalt is dat deze boeren/boerinnen allemaal actief in het leven staan. Vrijwel allemaal hebben ze er óf een baan bij en/óf ze doen vrijwilligerswerk en bestuurswerk voor groepen en verenigingen die direct of indirect met hun boerderij te maken hebben. Daaruit blijkt dat hier een bepaalde selectie heeft plaatsgevonden bij het zoeken naar schrijvers. Voor deze scriptie is dit geen probleem. Binnen elke beroepsgroep zijn er mensen die voorop lopen en mensen die daar achteraan komen. De schrijvers in dit boek vertegenwoordigen een meerderheid binnen de beroepsgroep en zijn daarmee het gezicht van de beroepsgroep.

Opvallend vind ik tenslotte ook dat er in het boek nauwelijks gesproken wordt over ethische keuzes die soms gemaakt moeten worden. Geloof lijkt geen factor te zijn die meedoet in het nemen van besluiten. Eén boer, de boer zonder kinderen, gebruikt het boek om na te denken over zijn bedrijfsvoering. En inderdaad komt hij tot een besluit om zijn bedrijf anders te gaan organiseren. Een andere boer verdedigt vol overtuiging zijn keuze voor biologisch boeren. Bij beide boeren lijkt geloof geen rol te spelen. Nergens kom ik in hun verhalen tegen dat zij gelovig in het leven staan of hebben gestaan.

## **1.7 Samenvatting.**

De ervaring vanuit het “hart”, het gevoel, kom ik bij alle boeren tegen. Het uit zich bijvoorbeeld in de verwondering over de groeikracht van een klein zaadje, het geboren worden van nieuw leven, de wisseling van de seizoenen en de weersomstandigheden.

De ervaring vanuit het “hoofd” kom ik veel minder tegen. De kennis die wordt opgedaan blijft in de meeste gevallen beperkt tot de schoolbanken. Daarna kom ik het alleen nog tegen bij boerinnen (en níét bij boeren) die actief zijn voor de kerk, met name in de werkgroep liturgie.

De ervaring vanuit de “handen” is het moeilijkst terug te vinden. Bij slechts één boerin kom ik tegen dat zij zich inzet voor de Leprastichting. De andere handen zijn actief voor meer praktische activiteiten als parochieblad, werkgroep liturgie en voorbereiding 1<sup>ste</sup> Heilige Communie.

Gebod, schriftlezing en navolging zijn nog moeilijker terug te vinden. Slechts één boerin schrijft vol overtuiging over de kerk als fijne plek om te zijn. Een ander schrijft dat wij ledematen van Christus zijn en dat wat we doen plaatsvindt ter ere van hem.

Wanneer je geloof zou vertalen als wekelijkse kerkgang dan zou het antwoord op de vraag of het geloof bij boeren uit beeld is geraakt volmondig zijn: ja, het geloof is uit beeld geraakt. Als je verder kijkt naar wat mensen beleven, hoe ze het beleven en hoe intens ze het beleven, dan is het antwoord: nee, het geloof is niet uit beeld geraakt. Wel heeft het een andere vorm aangenomen. Het is veelal passief aanwezig.

In het boek kom ik geen activiteiten tegen die het geloof activeren. Gespreksavonden, thema-avonden, congressen etc. over dit onderwerp worden niet genoemd. Alleen wanneer ze in een bepaalde werkgroep zitten, lijken ze er actief mee bezig te zijn.

## **1.8 Conclusie.**

Ik word bevestigd in mijn mening dat ik als ik bij boeren begin, bij de kern begin. Er is zeker sprake van een religieuze grondhouding. Men staat open voor verwondering, voor afhankelijkheid en voor dankbaarheid. Men heeft oog voor seizoenen, natuur, groeien en bloeien, leven en dood. Maar ook staan zij met beide benen in de maatschappij en hebben oog voor maatschappelijke ontwikkelingen en daarmee ook voor nieuwe inzichten en technieken.

Uit de verhalen zijn drie dingen te halen. Ten eerste dat er niet duidelijk een godsbeeld meer is, terwijl dat er voorheen wel was. Ten tweede dat er ook niets gebeurd is om dat beeld mee te laten groeien, het is niet geactiveerd. Ten derde dat we ons erg laten beïnvloeden door praktische zaken als organisatie van de kerk en bestuurlijke perikelen zowel op plaatselijk niveau als in een wijder verband.

Wat betreft de intensiteit van het geloven merk ik dat daar grote verschillen in zitten. De uitersten zitten in actief bij de parochie betrokken zijn en graag in de kerk komen tot het niet schrijven over kerk en geloof en daarmee de indruk wekken dat geloof bij hen niet aan de orde is.

Kerkverlating is ook bij boeren aan de orde. Redenen hiervoor zijn: het godsbeeld is veranderd, c.q. niet geactiveerd en mogelijk daardoor stil blijven staan, de kennis is toegenomen waardoor de behoefte aan rituele handelingen is verminderd, de kennis van het geloof en de betekenis van rituelen is afgenomen, het vertrouwen in het instituut kerk is afgenomen en kerkverlating is iets wat zich in de hele maatschappij voordoet.

Met de conclusie dat geloof uit beeld geraakt is wil ik overigens geen oordeel uitspreken en zeggen dat deze mensen niet goed in het leven zouden staan. Dat doen ze juist wel want: de afhankelijkheid ervaren ze, dankbaar zijn ze. Ze zien de natuur, ze ervaren het wonder van het leven met zijn mooie kanten en met zijn verdriet en tegenslagen. Als bollenkweker brengen ze kleur in het leven van mensen, als melkveehouder zorgen ze voor veilig voedsel.

Het geheel roept de vraag op of we het geloof wel nodig hebben. Daarom wil ik eerst kijken naar hoe het geloof is ontstaan en hoe het zich ontwikkeld heeft.

## Hoofdstuk 2.

### Hoe is geloof ontstaan?

#### 2.1 De primitieve mens.

Elke mens heeft behoefte zijn leven te ordenen. Daarvoor heeft hij oriëntatiepunten nodig. Al bij de primitieve – schriftloze – volkeren komen we dat tegen. Voor hun was er een tegenstelling tussen de leefomgeving en de onbekende ruimte daaromheen. Onbekend want veel dingen waren niet te verklaren. Want wat gebeurt er als het onweert? De primitieve mens wist het niet. Dus probeerde men er een verklaring voor te vinden. Men vond die in de goden. 'De goden zijn niet in de eerste plaats wezens of personen, maar predikaten van alles wat zich voordoet zonder dat wij er invloed op hebben.'<sup>7</sup> Echter, voor hen was het geen verklaring zoals wij het beleven, voor hun was het realiteit. De primitieve mens is zo per definitie een religieus mens. Er is sprake van een hiërofanie: een verschijning, openbaring van het heilige. De oriëntatie omvatte twee punten: een verklaring te vinden voor verschijnselen waar ze geen verklaring voor hadden en rituelen te ontwikkelen om de wereld te heiligen. De heilige ruimte werd de enige ruimte die werkelijk is en die werkelijk bestaat. Daarop konden mensen hun vertrouwen stellen. Dit is een oerervaring, een primaire religieuze ervaring die aan alle wereldbeschouwing vooraf gaat.

Die heilige ruimte ontstond door een bepaald teken wat werd gegeven. Soms kon dit teken opgeroepen worden: men achtervolgde een wild dier en op de plaats waar het werd gedood, richtte men een heiligdom op. Dit heiligdom kon een tempel zijn, een tent maar ook een boom. De mens koos de heilige plaats niet zelf, men zocht en vond hem door geheime tekens. Op die plaats werd een heiligdom opgericht. Op die plaats was er de mogelijkheid om met de goden in contact te komen. Daartoe was er altijd een deur naar boven, of een gat in het plafond. Zo konden de goden afdalen naar de mensen en de mensen symbolisch opstijgen naar de hemel.

De mensen hadden daarvoor rituelen ontwikkeld en door je aan die rituelen te houden, had je houvast in het bestaan, waren de grenzen afgebakend. De rituelen waren ook een heiliging van de tijd. Door de rituelen kon de mens zonder gevaar overgaan van de gewone tijdsduur in de heilige tijd. Met de heilige tijd bedoelen we de tijd van feesten. Grotendeels periodieke feesten, die een herhaling zijn van een gebeuren uit de oertijd. Het is een eigentijds maken van een heilige gebeurtenis, van een mythisch verleden, een door de goden geschapen heilige gebeurtenis.

Het lijkt het tegenovergestelde van hoe het in onze tijd door veel mensen beleefd wordt. Nu is er de wereld zelf, waarvan we veel dingen kunnen verklaren. Het heilige heeft aan betekenis ingeboet. We hebben het – denken we vaak – niet meer nodig om heiligen aan te roepen, de wetenschap heeft er wel een uitleg en dus een oplossing voor. Voor de primitieve mens was er alleen het heilige, voor de moderne – niet religieuze - mens is er vooral het wereldlijke. Met de kennis die we nu hebben, lijkt het allemaal wat bekrompen. Maar onze situatie is anders. De primitieve mens was er van overtuigd dat onverklaarbare dingen veroorzaakt werden door hun eigen gedrag. Terugkomend op het voorbeeld van het onweer: wanneer je weet hoe onweer ontstaat, kun je nog wel bang zijn voor de gevolgen van onweer maar hoeft je niet bang te zijn vanwege de oorzaak van onweer. Jouw handelen heeft geen invloed op het ontstaan van onweer. Godsdienst is dan niet meer nodig om het onbekende te begrijpen en te beheersen.

---

<sup>7</sup> Jean Grondin. *Over de zin van het leven*. Klement, Kampen 2003. Blz.92/ 93.

Een verandering kwam er toen het schrift ontstond. Daarmee ontstaat de historische tijd. Wanneer dingen 'op papier' staan, kunnen ze herinnert worden, is er tastbaar bewijs. De historische tijd is daardoor onomkeerbaar. Met de komst van het Christendom is er sprake van een nieuwe dimensie. Het wordt een godsopenbaring, een theofanie. Met het Christendom is ook het godsbeeld veranderd. Door de komst van Jezus kwam er een concreet voorbeeld op aarde, een historisch gebonden menselijke bestaansvorm van God. Iemand die 'de weg, de waarheid en het leven' was. Een voorbeeld wat voor velen om navolging vroeg. Door de getuigenissen van de apostelen en door de geschriften van de evangelisten werd het tastbaar en navolgbaar. Religie wordt zo geschiedenis omdat zij herinnert aan de tijd dat Jezus leefde, stierf en opstond. Maar religie is ook toekomstgericht omdat zij een doel heeft: de redding van de mens. dat komt ook tot uiting in het woord 'vrede': het woord vrede is de alomvattende term ter aanduiding van het religieuze heil.<sup>8</sup>

Een volgende ontwikkeling ontstond door de komst van de wetenschap. het begon met de ontdekking van Galileï dat de aarde niet het middelpunt van het heelal was, dat de zon niet rond de aarde draaide en dus dat de bijbelse beschrijving uit het Oude Testament niet klopte. Daarna kwam Darwin met zijn conclusies dat de mens het product was van een eeuwenlang ontwikkelingsproces. En vervolgens kwam Freud met zijn bevindingen over het onbewuste van de mens. Vele wetenschappelijke ontdekkingen volgden daarna.

Daarmee is ook de behoefte aan godsdienst veranderd. Men had godsdienst niet meer nodig om het onbekende te begrijpen en te beheersen, waarmee godsdienst ook terrein verloor.

## 2.2 Een mens zonder geloof.

De religieuze mens kijkt op een bepaalde manier naar de wereld. Hij gelooft in het bestaan van het heilige dat de wereld transcendeert. De niet-religieuze mens wijst die transcendentie af. Daarmee accepteert hij de betrekkelijkheid van de realiteit. 'De moderne atheïst aanvaardt een nieuwe bestaanssituatie. Hij ziet zichzelf louter als een subject en drijvende kracht van de geschiedenis en weigert zich te beroepen op iets bovenmenselijks. Anders gezegd, hij aanvaardt geen enkele vorm van menselijkheid buiten de menselijke staat zoals die zich laat onderscheiden in de verschillende historische situaties.'<sup>9</sup>

Wat hierboven staat is de beschrijving van een atheïst. Toch is het heel moeilijk om een zuivere atheïst te zijn. In zijn boek *Het heilige en het dagelijkse bestaan* schrijft Mircea Eliade hierover. Hij stelt dat het vrijwel niet mogelijk is een zuivere atheïst te zijn. Dit komt omdat een mens erfgenaam is van zijn verleden. 'de profane mens draagt nog altijd, of hij wil of niet, de sporen van het gedrag van de religieuze mens, maar dan ontdaan van hun religieuze betekenissen. Wat hij ook doet, hij is een erfgenaam. Hij kan zijn verleden niet definitief opheffen want hij is zelf het product ervan. (...) De meerderheid van de "ongodsdienstigen" gedraagt zich nog altijd religieus, hoewel ze zich hiervan niet bewust is.'<sup>10</sup>

Veel van de handelingen die we in ons leven doen zijn rituele handelingen en hebben daarmee een religieuze achtergrond. We kunnen daarbij denken aan het vieren van

---

<sup>8</sup> Mircea Eliade. *Het heilige en het dagelijkse bestaan, een onderzoek naar het wezen van religie*. Abraxas, Amsterdam. 2006. Blz. 188.

<sup>9</sup> Ibidem. Blz. 129.

<sup>10</sup> Ibidem. Blz. 130.

een verjaardag en nieuwjaarsfestiviteiten (vernieuwingsrituelen), de gebruiken bij een bruiloft, bij de geboorte van een kind, verhuizing, een nieuwe baan of de stille tochten bij zinloos geweld. Maar ook het lezen van een boek of het kijken naar een film zorgt er voor dat we “buiten de tijd treden” en we tijdelijk in een andere wereld belanden.

Het nadrukkelijks komt het in beeld in tijden van “beproeving”. Wanneer het ons minder goed gaat en we getroffen worden door tegenslag, gaan we een worsteling aan. We gaan bij onszelf te rade over het waarom en proberen er weer bovenop te komen. Daarmee is het een vorm van initiatie. We ervaren een vorm van “dood” en “opstanding”. De primitieve mens zou hier een god bij bedenken. De moderne mens gaat zingevingsvragen stellen. Dit zijn vragen als: wat is belangrijk in het leven?, wie ben ik?, wat is natuur?, wat is tijd?, wat is de betekenis van lijden en dood?, hoe leven mensen samen?. Het zijn bestaanservaringen. Vragen naar een groter geheel, vragen waarop geen vast antwoord mogelijk is. Maar het zijn ook vragen waardoor waardevolle dingen in het leven te ontdekken zijn. Zelfbeeld, waarden en idealen. De dingen waar je eerbied voor hebt, waar je voor buigt. En daarmee komt religie weer in beeld, want op deze vragen heeft de wetenschap geen antwoord.

### 2.3 De zoekende mens.

Mensen gaan dan weer op zoek naar levensbeschouwelijke, religieuze en spirituele tradities. Zo schept men weer orde en krijgt men er weer controle over, geeft men betekenis aan wat hen overkomt. Binnen die tradities gaat men vaak op zoek naar voorbeelden, naar inspirerende figuren. Mensen wiens voorbeeld je na kunt volgen of in wiens denken je jezelf kunt of wilt herkennen. Antropoloog André Droogers omschrijft het als volgt: ‘mensen combineren heel gemakkelijk hoogst individuele met massaal gedeelde inzichten en traditioneel christelijke noties met nieuwe religieuze visies. Zelfs religie en wetenschap worden, als het zo uitkomt, geklutst. Religie blijkt nogal hardnekkig en laat zich maar moeilijk verwijderen uit wat als nieuwe religiositeit wordt gezien.’<sup>11</sup> De waarde van godsdienst blijkt ook uit de mening van psychoanalyticus H. Stroeken: ‘het geloof heeft voor zeer vele mensen een grote waarde in de praktijk van hun leven, het geeft hun steun in crisissituaties, en het zorgt voor rites de passage, overgangsrituelen’<sup>12</sup> En ook Jean Grondin zegt dat ‘niets verlammerend is en niets onverschilliger maakt dan de afwezigheid van hoop en, bijgevolg, van religie. Je kan niets doen, er is geen leven mogelijk, zonder een perspectief van zin, zonder hoop die onze gemoederen verbindt.’<sup>13</sup>

Het proces wat hierbij komt is de institutionalisering van de kerken. Ook binnen religies zal er een structuur aangebracht moeten worden, zal er leiding gegeven moeten worden. Wanneer deze leiding te strak en te star wordt, ontstaat machtsvorming. Deze machtsvorming – het instituut kerk – kan tot gevolg hebben dat mensen afhaken. In onze tijd is dat overduidelijk aan de gang. De kerkverlating is groot maar ondanks dat blijven mensen op zoek naar religie. Of naar, zoals we dat in onze tijd graag noemen, spiritualiteit. Een cirkelbeweging die door zal blijven gaan. Men verlangt weer naar hoe het ging in het begin, de bevlogenheid van de apostelen. Daaruit ontstaan nieuwe groeperingen die vervolgens ook weer het risico lopen van machtsvertoon.

---

<sup>11</sup> *Religie blijkt nogal hardnekkig*. Artikel in Leeuwarder Courant d.d. 09-08-2010. Over de bijdrage van antropoloog André Droogers in het tijdschrift TussenRuimte voor interculturele theologie, dat gewijd is aan het thema ‘Volksreligie – rituelen vandaag’.

<sup>12</sup> H. Stroeken. *Het geloof is er voor de mens*. Baarn/Nijmegen. 1995. Blz. 15.

<sup>13</sup> Jean Grondin. Blz. 98.

## **2.4 De boeren.**

De boer uit mijn inleiding heeft eenzelfde ervaring. Hij zegt dat door de vermeerdering van kennis de behoefte aan religieuze handelingen af is genomen. Daarmee is hij op gelijke hoogte als de moderne mens bij wie de behoefte aan godsdienst is veranderd omdat we geen verklaring meer nodig hebben om het onbekende te beheersen en te begrijpen. Tevens spreekt hij uit dat door de perikelen in het instituut kerk het cynisme toeslaat en geloof daardoor op een waakvlammetje is komen te staan.

Maar de boer spreekt ook uit dat hij een sterk gevoel van afhankelijkheid en van dankbaarheid ervaart. Hieruit spreekt een religieus gevoel. Hij heeft behoefte aan een oriëntatiepunt. Soms uit zich dit in kleine dingen: voor boer P. is dat het kruisje wat hij al tientallen jaren om zijn nek draagt en wat hem energie geeft.

## **2.5 Samenvatting.**

Wanneer iets onbekend is, probeert men er een verklaring voor te vinden. De primitieve mens gebruikte hier de goden voor. Deze goden zorgden ervoor dat men kon leven in de heilige tijd. De rituelen zorgden ervoor dat men houvast had en de grenzen afgebakend waren. De primitieve mens was per definitie een religieus mens. Door de komst van het schrift ontstond historische tijd. Tijd die herinnert kan worden, er is tastbaar bewijs. Door de komst van Jezus veranderde het godsbeeld. God werd daarmee een liefdevolle God. Religie werd toekomstgericht: het heil van de mensen werd het doel.

Met de komst van de wetenschap veranderde de behoefte aan godsdienst. Men had God niet meer nodig om het onbekende te verklaren en te beheersen. Er ontstond wel een nieuwe behoefte: de vragen naar de zin van het leven. Daarmee ontstaat opnieuw behoefte aan (een vorm van) religie. Want wetenschap heeft niet op alle vragen een antwoord.

Met de institutionalisering van de kerken is de kans groot dat er machtsvertoon ontstaat. Dat heeft kerkverlating tot gevolg. Maar de mens blijft op zoek naar religie, naar spiritualiteit. Je kan niets doen, er is geen leven mogelijk, zonder een perspectief van zin, zonder hoop die onze gemoederen verbindt.

Voor boer X. uit de inleiding geldt dit evenzo: door vermeerdering van kennis is de behoefte aan rituele handelingen afgenomen. Door de perikelen in de kerk is het cynisme toegenomen. Maar er blijft een gevoel van afhankelijkheid en dankbaarheid. De boer heeft behoefte aan een oriëntatiepunt. Soms uit zich dit in kleine dingen: voor boer P. is dat het kruisje wat hij al tientallen jaren om zijn nek draagt en wat hem energie geeft.

## **2.6 Conclusie.**

De mens is en blijft een religieus wezen. Door de komst van de wetenschap is de behoefte aan religie wel veranderd maar niet verdwenen. De mens blijft behoefte houden aan oriëntatiepunten. Wat kenmerkend is voor onze tijd is dat mensen heel gemakkelijk hoogst individuele inzichten combineren massaal gedeelde inzichten en traditioneel christelijke noties met nieuwe religieuze visies. Zelfs religie en wetenschap worden, als het zo uitkomt, geklutst.

De primitieve mens had religie nodig om het onbekende te verklaren. De moderne mens heeft (een vorm van) religie nodig om een antwoord te zoeken op de levensvragen en zingevingvragen. Dit vanuit het bewustzijn dat niet alles naar eigen hand te zetten is en dat sommige dingen onverklaarbaar blijven.

## Hoofdstuk 3

### Het belang van godsdienst in de maatschappij.

#### 3.1 Inleiding.

Geloof is uit beeld geraakt. Het is iets wat op meerdere terreinen speelt, niet alleen bij boeren. In zijn boek 'Overlopen naar de barbaren' beschrijft Erik Borgman 'het publieke belang van religie en christendom'.<sup>14</sup> Borgman is lekendominicaan en hoogleraar theologie van de religie, in het bijzonder het christendom, aan de Universiteit van Tilburg. Hij doet met name onderzoek naar de maatschappelijke betekenis van religieuze, meer specifiek de christelijke tradities en de religieuze betekenis van de publieke sfeer.

In zijn boek komen twee onderwerpen aan bod die voor deze scriptie van belang zijn. Als eerste beschrijft hij waarom hij vindt dat religie wel nodig is en weer in het spel gebracht moet worden en als tweede beschrijft hij waarom het goed is om af en toe "godlasterlijk" te worden.

#### 3.2 Waarom is religie nodig in de maatschappij?

Borgman begint zijn boek met een anekdote over een Indiase vrouw. Ze was Moslim, maar zonder hoofddoek. Dit deed ze bewust omdat ze zich niet wilde profileren als zijnde religieus. Als sociaal werkster wilde zij zich neutraal opstellen. Maar ze kwam er achter dat het zo niet in elkaar zat. Haar inzet voor het algemeen belang kwam voort uit haar geloof. Na een zoektocht kwam ze erachter dat religie mensen motiveert en op de been houdt bij moeilijke omstandigheden. Daarbij zag ze ook dat er in India veel mensen teleurgesteld waren over wat er in de seculiere samenleving mogelijk was en zich daarom weer opnieuw bezig gingen houden met religieuze tradities. Toen zij in Nederland kwam, zag ze dezelfde problemen en ze vroeg zich af waarom mensen in Nederland niet terugkeren naar de religieuze tradities.

De antwoorden op deze vragen liggen voor de hand. Borgman verwijst hiervoor naar de verzuiling. Daardoor ging men zich terugtrekken in het eigen kringetje. Door de verzuiling is het verbindende van de religiositeit verdwenen. Mensen bleven in hun eigen groep functioneren en waren niet gewend anderen aan te spreken. Datzelfde gold voor de religieuze leiders. Toen kerkverlating grote vormen aan ging nemen, konden mensen niet meer terugvallen op een verbindende vorm van religiositeit. Religie als bron voor het goede handelen: het goede doen en het kwade vermijden. Borgman stelt het scherp: hij ziet het zwijgen van de kerkelijke leiders en het gebrek aan elan van de religieuze instituties als oorzaak. Zij gaven geen antwoord op grote maatschappelijke en culturele kwesties terwijl dit wel kwesties waren waar mensen zich mee bezig hielden. Omdat de leiders geen antwoord hadden, hadden de mensen dat ook niet en daarmee was de religie als bron van waaruit gedacht werd uit beeld geraakt.

Borgman pleit ervoor om de religieuze tradities weer in het spel te brengen. Want tradities bleken in staat te zijn het geloof levend te houden. Geloof is hoop en dat schept nieuwe mogelijkheden. Daarbij zijn tradities een levende erfenis die kunnen helpen bij

---

<sup>14</sup> Erik Borgman. *Overlopen naar de barbaren*. Het publieke belang van religie en christendom. Klement, Kampen. 2009.

het vormgeven van de samenleving en bij de cultuur van de toekomst. Ze geven een andere kijk op het leven en kunnen verval van moraal voorkomen. Religie is van belang voor het vaststellen van de waarden en normen. Waardes omdat zij de opvattingen van een groep zijn en normen als de regels die daaruit voortvloeien.

God is voor Borgman de “allesdragende liefde”. Liefde die het beste uit de mens naar boven haalt: ‘Christenen geloven niet zonder meer in het bestaan van God. Zij geloven dat deze goddelijke Liefde de dragende en actieve grondslag van alles is en dat het goed is daarnaar je leven in te richten.’<sup>15</sup>

De werkelijke vraag die religie stelt is volgens Borgman: waar buig je voor? Dit staat haaks op wat in onze cultuur zo belangrijk is: zelfstandig zijn, eigen baas zijn. Maar het is wel belangrijk want onze eigen keuze is niet de hoogste waarde. Wat wel de hoogste waarde geeft is eerbied voor de wereld, ‘gebaseerd op eerbied voor een waarde en een waardigheid die mensen recht geeft op rechten.’<sup>16</sup> Zo kunnen we gehoorzamen aan wat werkelijk eerbied en toewijding verdient.

### **3.3 Af en toe godslasterlijk worden?**

Het is goed om kritisch naar jezelf te blijven kijken. Zo kom je tot nieuwe inzichten en sta je open voor veranderingen. Datzelfde geldt ook voor religie. Door vraagtekens te zetten bij wat je gelooft en wat het belang is van religie, wordt je je veel meer bewust van wat je gelooft en wat het belang is van religie. Juist gelovigen zouden dit kunnen omdat ze weten dat God elk beeld overstijgt – we weten alleen wat hij niet is – en we de beelden moeten ‘lasteren’ om ervoor te zorgen dat ze niet zelf goden gaan maken. ‘Anders gaan wij onze eigen fantasieën of opvattingen voor God houden en ze absoluut stellen.’<sup>17</sup>

Hij legt het als volgt uit. We moeten af en toe kijken naar de barbaren. De mensen van wie wij vinden dat ze verkeerd doen. Zo kunnen we soms toe heel nieuwe standpunten komen. Borgman geeft een voorbeeld. Hij kijkt naar de sociale strijd en het christelijke geloof. Daarvoor gaat hij terug naar eind 18<sup>de</sup>/begin 19<sup>de</sup> eeuw, de tijd van de kolonisatie. De tijd waarin de indianen werden afgeslacht omdat zij zich niet wilden bekeren tot het christelijk geloof. Een groep geestelijken klaagden dit aan: “zijn zij dan geen mensen?” Zij zagen in dit lijden het lijden van Jezus Christus weerspiegeld en veroordeelden daarmee de veroorzakers.

Wat een poging was van navolging van Christus, een poging om het evangelie te verspreiden, liep uit op een gruwelijke slachtpartij. De barbaren waren uiteindelijk de Spanjaarden zelf omdat zij de indianen afslachten.

Religie leert zo om kritisch naar onszelf te blijven kijken, met zelfreflectie bezig te zijn want ook wij kunnen het bij het verkeerde eind hebben. Zo kom je tot nieuwe inzichten. Nog beter is om dit met elkaar te doen. We hebben die ander nodig want soms zijn we zélf die barbaren. We hebben anderen nodig om dat te ontdekken. Geloof geeft hoop en vanuit die hoop kunnen we het goede leven vormgeven en zo voortdurend vrede nastreven. Zelfreflectie blijft altijd doorgaan. Dat is de vernieuwende kracht van het geloof en die kracht kan een beschaving slecht missen.

Het kan bedreigend en ook pijnlijk zijn, wanneer anderen je op fouten wijzen. Toch moet dat niet zo opgevat worden. De kracht van geloven is dat we zo de samenleving opbouwen tot heil van alle mensen.

---

<sup>15</sup> Erik Borgman. blz. 13.

<sup>16</sup> ibidem. blz. 40.

<sup>17</sup> ibidem. blz. 24.

### **3.4 Eigen verantwoordelijkheid ?**

Waarom ieder daarin mee moet doen en ieder zijn verantwoordelijkheid heeft om zich in te zetten voor het behoud van religieuze opvattingen en tradities, daarvoor verwijst Borgman naar het subsidiariteitsbeginsel. Dit is een onderdeel van het katholieke sociale denken, de sociale leer van de kerk. Een vorm van gespreide verantwoordelijkheid. Dit houdt in dat 'een hogere instantie niet tussenbeide mag komen in het interne leven van een lagere instantie door haar bevoegdheden te ontfangen. Ze moet haar integendeel zo nodig steunen en helpen haar optreden te coördineren met andere elementen die de samenleving vormen, ten dienst van het algemeen welzijn.'<sup>18</sup>

Het subsidiariteitsbeginsel kent drie grondideeën. 1) de menselijke persoon is het uitgangspunt van alle activiteiten in de samenleving. Mensen zijn fundament, oorsprong en doel. 2) Overheden moeten kleine sociale eenheden ruimte en hulp geven om zich te ontwikkelen. 3) Grotere verbanden moeten alleen doen wat kleinere verbanden niet kunnen. Het beginsel heeft dus een dubbele betekenis: ruimte geven waar het kan, steun geven waar het moet. Ofwel: de ander helpen om zichzelf te helpen. Of: wie bestuurt of macht heeft, is verplicht om mensen en groepen mensen zich te helpen ontwikkelen.

De gedachte hierachter is dat de samenleving zichzelf van onderaf opbouwt. Mensen ervaren zo in hun werk toewijding, verantwoordelijkheid en eer. De mensen zijn zo medebouwers van de samenleving.

### **3.5 Ecologische duurzaamheid.**

In het laatste hoofdstuk van zijn boek noemt Borgman negen kwesties, nieuwe sociale kwesties. Het gaat over de samenleving zelf, haar aard en haar samenhang. De laatste kwestie die hij noemt, de negende, is de ecologische duurzaamheid. Veel mensen zijn ervan overtuigd dat onze toekomst valt of staat met deze kwestie. De uitputting van grondstoffen en de voortgaande klimaatverandering zouden desastreuze gevolgen kunnen hebben voor de wereld. Borgman verwijst naar de belofte van Jezus aan het slot van het evangelie volgens Mattheus: 'Zie ik ben met jullie tot het einde van de wereld' (Mat. 28,20). Daarmee wil Borgman zeggen dat we de duurzaamheid niet allesbepalend moeten laten zijn. We moeten beginnen met streven naar een goed leven. Door dat streven komt er ook hoop op toekomst. Er ontstaan nieuwe toekomstvisies en we vinden nieuwe wegen om duurzaamheid in te vullen. Hiermee bevestigt Borgman wat hij eerder al zei: religie is toekomstgericht.

### **3.6 Modderen.**

Tenslotte vermeld ik nog graag de slotopmerking<sup>19</sup> die Borgman in zijn boek maakt. Hij verwijst naar kerkvader Augustinus (345-430) die in zijn preken wijst op het verhaal in het Johannes-evangelie. Hierin wordt verteld hoe Jezus een blinde geneest door op de grond te spugen en het modderpapje dat zo ontstaat, op diens ogen te smeren (Johannes 9, 1-8). Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien. Door het speeksel van Jezus te vermengen met aarde, ontstaat modder. Dit is volgens Augustinus het woord van God dat zich heeft verbonden met het stof van de aarde en in

---

<sup>18</sup> KKK artikel 1883, blz. 407.

<sup>19</sup> Erik Borgman. Vergelijk blz. 157/158.

Jezus Christus onder ons vlees is geworden. Ons zoeken naar het goede leven is een vorm van modderen. In dit gemodder, in dit geploeter, is God aanwezig.

### **3.7 Samenvatting.**

Borgman pleit ervoor om de religieuze tradities weer in het spel te brengen. Ze bleken in staat te zijn het geloof levend te houden. Zo zijn zij een levende erfenis die kan helpen bij het vormgeven van de samenleving en bij de cultuur van de toekomst. Ze geven een andere kijk op het leven en kunnen verval van moraal voorkomen.

De werkelijke vraag van religie is: waar buig je voor.

Het is goed om kritisch naar jezelf te kijken. Zo kom je tot nieuwe inzichten en sta je open voor veranderingen. Door vraagtekens te zetten bij wat je gelooft en wat het belang is van religie, wordt je je veel meer bewust van wat je gelooft en wat het belang is van religie. We hebben die (zelf-)kritiek nodig om te voorkomen dat we zelf barbaren worden.

Geloof geeft hoop en vanuit die hoop kunnen we het goede leven vormgeven. Ieder heeft daarin een eigen verantwoordelijkheid (subsidiariteitsbeginsel). Het is niet af te schuiven op overheid of kerkleiding.

### **3.8 Conclusie.**

Religie is de grondslag voor een samenleving. Dit omdat zij mensen stimuleert tot zelfreflectie en tot het kiezen voor de hoogste waarde. Religie geeft hoop en vanuit die hoop kunnen we het goede leven vorm geven. Ieder heeft daarin zijn eigen verantwoordelijkheid en moet de kans krijgen die verantwoordelijkheid te ontwikkelen. Mensen zijn fundament, oorsprong en doel. Grotere verbanden moeten alleen doen wat kleinere verbanden niet kunnen. Het moet van onderaf beginnen en van bovenaf geholpen worden. De verantwoordelijkheid wordt daarmee gespreid.

## **Hoofdstuk 4**

### **Waar raken de verhalen van boeren en Borgman elkaar ?**

#### **4.1 Inleiding.**

In het verhaal van Erik Borgman zijn er voor mij drie dingen die er uit springen. Het verhaal over de Indiase vrouw: haar inzet voor het algemeen belang kwam voort uit haar geloof. De vraag: waar buig je voor? En: kijken boeren ook kritisch naar zichzelf?

Deze vragen zal ik leggen naast de verhalen van de boeren.

Uit de verhalen van de boeren blijkt hun verwondering, hun gevoel van afhankelijkheid en van dankbaarheid. Kom ik dit ook tegen bij Borgman?

#### **4.2 Haar inzet voor het algemeen belang kwam voort uit haar geloof.**

Is dit ook op boeren toe te passen? Komt hun inzet voort uit hun geloof?

Het is erg moeilijk hier een antwoord op te geven wat voor alle boeren geldt. Ze hebben allen hun eigen verhaal en hun eigen beleving. Wat ook meespeelt is dat boeren vaak opvolger zijn van het bedrijf van hun ouders. Dat betekent dat er niet een keuze gemaakt wordt vanuit een bepaalde geloofshouding om de wereld te verbeteren, maar dat de keuze gemaakt wordt vanuit liefde voor het werk. Soms is er zelfs geen sprake van een keuze maar van een vanzelfsprekendheid. Het bedrijf staat klaar voor iemand en dus wordt je boer, een ander beroep is dan niet aan de orde.

Waar je als boer wel voor kiezen kunt is op welke manier je boer bent. Hoe je invulling geeft aan het werk met hart, hoofd en handen.

Het eerste wat dan aan de orde komt, boer M. beschrijft dat letterlijk, is dat er brood op de plank moet komen. Een hoger doel bijvoorbeeld om iets te doen voor de mensheid, daar zijn boeren te nuchter voor. Zo omschrijven zij dat niet. Het is broodwinning maar dat brood moet wel op zo'n manier gewonnen worden dat zij zichzelf, de medemens en de schepping in acht nemen. De marges zijn klein - meerdere keren wordt er in het boek geschreven over de voortdurend lage prijzen voor de producten - waardoor boeren ook vooral moeten kijken hoe ze de zaken financieel rondzetten.

Op belevingsniveau is de vraag wel te beantwoorden. Het werk en de omgeving waarin gewerkt wordt, leent zich voor bezinning, voor verwondering en voor dankbaarheid. Dat wordt dan ook veelvuldig beschreven. Bij elke boer is er in het verhaal sprake van de verwondering, van het genieten van het werken in de natuur, het werken met levende have, met bloemen en planten. Geloof zorgt dan – voor de boeren met een gelovige achtergrond – voor een extra dimensie. Zij beseffen de grootsheid van de schepping: we zijn zo klein, slechts een onderdeel van iets onmetelijks groots!

Geloof zorgt er voor dat ze op een bepaalde manier in het leven staan. Veelal gebeurt dit onbewust. Boer A. omschrijft dat als volgt: Ik ben met het geloof opgevoed en zonder dat ik me daar nu voortdurend van bewust ben, beïnvloedt het mijn handelen als boer en als mens. De broers P. zijn het geloof in God wat kwijt geraakt, maar dat wil niet zeggen dat ze niet goed in het leven staan. Onbewust werkt de boodschap waarschijnlijk nog door.

Er is één uitzondering te noemen: één boerin beschrijft expliciet dat zij dit werk doet omdat wij ledematen van Christus zijn.

Geloof lijkt voor boeren niet dé stimulans te zijn om dit werk te doen. Er zijn andere, praktische overwegingen die tot deze beroepskeuze leiden. Geloof geeft wel een extra dimensie aan het werk en de beleving van het werk.

#### **4.3 Waar buig je voor?**

Deze vraag interpreteer ik, evenals Borgman, als: waar heb je eerbied voor?, waar voel je je klein bij?. Beslist niet als: wie staat er boven jou?

De eerbied uit zich niet meer zoals die zich bij de primitieve volkeren uitte. Men hoeft geen god meer te aanbidden, offers te brengen etc, omdat er iets onverklaarbaars gebeurde. Ook bij boeren heeft de wetenschap zich ontwikkeld en zijn er technische oplossingen gekomen voor moeilijke zaken. Ik vermeldde bijvoorbeeld al dat het zegenen van de koeien met een palmtakje vervangen is door ze voldoende magnesium te geven. Er is geen of weinig sprake meer van onmacht, van niet begrijpen. Maar dat wil niet zeggen dat we de natuur in de hand hebben. Telkens kom je in de verhalen voorbeelden tegen van tegenvallers. Een koe die dood gaat, een oogst die mislukt. Maar vaak kunnen we deze tegenvallers verklaren of we weten dat het onverklaarbaar is. En wat we ook weten is dat we bijvoorbeeld het weer niet kunnen beïnvloeden. Hoeveel offers we ook zouden brengen of hoeveel regendansen we ook op zouden voeren.

Waar we wel voor buigen, eerbied voor hebben, is die zelfde natuur en het wonder van het leven.

Opvallend is dat het overwegend de boerinnen zijn die dit soort onderwerpen uitgebreider beschrijven. Twee boerinnen beschrijven dit expliciet. Ze beschrijven hoe ze zich gehoeud voelen door God, hoe de verbondenheid met God sterk voelbaar is in de kerk en dat de bijbelteksten, liederen en gebeden bron zijn van kracht en levensvreugde.

Boer X. uit mijn eigen gesprek benoemde wel de afhankelijkheid die hij ervaarde en de dankbaarheid die hij voelde. Mijns inziens zijn dit onderwerpen die nog eens verder uitgediept zouden kunnen worden.

Boeren buigen voor, hebben eerbied voor, de natuur en het wonder van het leven. Boerinnen zijn er wat opener in en durven de relatie met God te benoemen. Boeren schrijven er niet of nauwelijks over.

#### **4.4 Kijken boeren ook kritisch naar zichzelf?**

Borgman gebruikt religie als een vorm van zelfreflectie. Dit om te voorkomen dat we zelf barbaren worden. Dat we zo bezeten zijn van ons doel dat we daardoor fouten maken tegen de menselijkheid. Zijn boeren barbaren?

Misschien is dat in het nabije verleden wel zo geweest. Er zijn in het verleden fouten gemaakt. Zaken die we, met de kennis van nu, als fouten zien maar die toen, in die tijd, heel gewoon waren. Iedereen deed het immers. Je moet het bekijken in het licht van die tijd. Nieuwe inzichten, voortgaand onderzoek en publieke opinie zorgen ervoor dat men anders ging werken. Dit is zichtbaar in het gebruik van mest, kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Ook is het zichtbaar in de varkenshouderij en kippen-

houderij waar steeds meer aandacht is voor dierwelzijn. De boeren schrijven erover hoe ze er mee bezig zijn en hoe ze dat graag aan de mensen uit willen leggen.

Voor dit soort maatschappelijke vraagstukken is kerk en geloof niet de kritisch bevragende instantie geweest. Borgman zal het zo ook niet bedoeld hebben. Immers hij spreekt in zijn sociale kwesties over de ecologische duurzaamheid. Maar hij zegt dat duurzaamheid niet allesbepalend moet zijn. Als we streven naar goed leven, ontstaan nieuwe toekomstvisioenen en komt die duurzaamheid als vanzelf.

Iets dergelijks is bij boeren ook gebeurd. Nieuwe inzichten, nieuwe kennis en hier en daar nieuwe wetgeving hebben geleid tot ander gedrag. De rol van de kerk is voor hen, wanneer dat aan de orde is, vooral van belang geweest op het persoonlijke vlak. Om als mens gewaardeerd te worden en eigenwaarde te behouden. Uit de brochure van de bisschoppen in 2003 blijkt dat de kerk graag een bondgenoot van de boeren wil zijn. 'Geen enkele keuze is waarde vrij. Geen enkele keuze kan los van anderen genomen worden. Daarvoor is bezinning nodig, en gesprekken met mensen die de situatie begrijpen, mee willen denken en zoeken naar goede oplossingen. Gesprekken tussen kerken en landbouworganisaties, tussen boeren en tuinders onderling, tussen ondernemers en hun omgeving, gelovig en ongelovig. In die gesprekken over de zin en betekenis van het agrarisch ondernemen, lichten de contouren op van de toekomst van agrarisch Nederland in een globaliserende wereld.'<sup>20</sup>

Kritisch naar jezelf kijken is een opdracht voor iedereen: ook (de mensen van) de milieubeweging kunnen doorslaan. Wie weet zijn zij wel de barbaren!

Boeren kijken kritisch naar zichzelf. Dat is een permanent proces. Ze komen daardoor vaak met nieuwe initiatieven. Varkensboer P. beschrijft bijvoorbeeld hoe hij CO<sup>2</sup> neutraal kan werken. Dit is op bedrijfsmatig niveau.

Boerin O. schrijft wel letterlijk over de zondag als rustdag en dat ze na probeert te denken over de voorbije dagen en haar eigen functioneren. Zelfreflectie ten voeten uit.

Boeren hebben – als beroepsgroep en soms onder druk van anderen – kritisch naar zichzelf gekeken. Mochten ze al barbaren zijn geweest, dan zijn ze aardig teruggefloten. De kerk heeft daar geen grote rol in gespeeld. In de brochure "Waarden van het Land" die in 2003 verscheen, deed zij een handreiking voor gesprek en bezinning.

Individueel kijken boeren vaak kritisch naar zichzelf. Daardoor komen ze op bedrijfsniveau tot nieuwe ontwikkelingen en op privé gebied tot zelfreflectie. In dit opzicht wijken boeren niet af van anderen. Dit proces van zelfkritiek en zelfreflectie zal, net als voor iedereen, een altijd voortgaand proces zijn. Om te voorkomen dat we (opnieuw) barbaren worden. Het geloof kan daar een stimulerende factor in zijn.

#### **4.5 Verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid.**

Borgman gaat in zijn boek vooral in op het maatschappelijk belang van religie. Vanuit de religie ontstaan waarden en normen, ingegeven door het doel: het heil, de redding van de mensen. Die waarden en normen (normen: regels die uit de waarden voortvloeien) zijn op hun beurt weer van belang voor het publieke debat omdat we zo een samenleving op kunnen bouwen die gefundeerd is op moreel inzicht en morele inzet. Om te zorgen dat er eerbied en waardigheid is voor alle mensen. De religieuze vraag is waar "buig je voor?" en niet de vraag "waar ga je voor?" Verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid zijn onderwerpen die in dit boek van Borgman weinig voorkomen. Zijn focus ligt op het publieke belang van religie, niet expliciet op hoe een individu dit beleefd.

Boeren staan open voor verwondering, voor afhankelijkheid en voor dankbaarheid. Zij hebben daarmee een religieuze grondhouding. Vanuit die houding doen zij hun werk.

---

<sup>20</sup> brochure Waarde(n) van het land. Blz. 18.

Als producent van voedsel zijn zij afhankelijk van de prijzen die zij voor hun producten krijgen, als werker in en op het land, in en op de schepping, zijn zij verantwoordelijk voor de leefomgeving. Beide keren zijn onderlinge afhankelijkheid en onderlinge verantwoordelijkheid van toepassing.

Ik denk dat de argumenten die Borgman aandraagt allen terug te vinden zijn bij boeren. Daarom denk ik dat bij boeren alle factoren meespelen die voor de maatschappij van belang zijn. Zowel op economisch terrein als op religieus terrein, in materieel opzicht als in moreel opzicht.

#### **4.6 Samenvatting.**

In dit hoofdstuk worden de vragen behandeld: komt de inzet voor het algemeen belang voort uit haar geloof? Waar buig je voor? Kijken boeren kritisch naar zichzelf? Kom ik bij Borgman verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid tegen?

De keuze om boer te worden komt niet voort uit het geloof. Andere factoren overheersen daarbij. Maar het werk en de omgeving waarin gewerkt wordt leent zich wel voor bezinning, verwondering en dankbaarheid en daarmee voor een religieuze grondhouding.

Er is bij elke boer sprake van verwondering en van genieten van het werken in de natuur. Geloof zorgt dan voor een extra dimensie: het besef onderdeel te zijn van iets onmetelijk groots.

Werken vanuit het geloof is niet iets waar iedereen zich altijd bewust van is. Sommigen zijn het geloof wat kwijtgeraakt, anderen zijn het zich niet actief bewust hoe het geloof hun handelen beïnvloedt.

Waar boeren voor buigen, eerbied voor hebben, is de natuur en het wonder van het leven. Het besef van afhankelijkheid en dankbaarheid zijn aanwezig. Met al onze kennis is de natuur niet naar de hand te zetten. Boerinnen durven de relatie met God te benoemen, boeren schrijven er niet of nauwelijks over.

Onder invloed van nieuwe inzichten, voortgaand onderzoek en publieke opinie zijn boeren kritisch naar zichzelf gaan kijken. Ze uiten dat ook want hoe ze bezig zijn willen ze graag aan anderen vertellen en laten zien. De kerk is niet de kritische bevragende instantie geweest. In de brochure die in 2003 verscheen schreef zij wel gesprekken te willen gaan voeren over de zin ten betekenissen van het agrarisch ondernemen.

Door het kritisch naar zichzelf kijken komen boeren op bedrijfsniveau tot nieuwe ontwikkelingen en op privégebied tot zelfreflectie. Dit blijft een voortgaand proces.

De focus van Borgman ligt op het publieke belang van religie, niet expliciet op hoe een individu of een beroepsgroep dit beleeft. Borgman gaat niet in op verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid.

#### **4.7 Conclusie.**

Borgman gaat in op het maatschappelijk belang van religie. Daarbij kijkt hij niet specifiek naar een bepaalde beroepsgroep. Boeren hebben te maken met onderlinge afhankelijkheid, onderlinge verantwoordelijkheid, economische en religieuze aspecten, materiële en morele aspecten.

De wereld van de boeren is een economische maatschappij op zich, waarbij zij te maken krijgen met en afhankelijk zijn van allerlei mondiale aspecten. Zij zijn in hun werk

afhankelijkheid van prijsvorming, zij zijn verantwoordelijk voor de leefomgeving. Toch blijven zij zich verwonderen, voelen zij zich afhankelijk en tonen zij dankbaarheid. Boeren hebben alle van belang zijnde factoren in zich of hebben er mee te maken. Daarom vind ik dat we bij boeren de kern tegenkomen van ons bestaan en zij uiterst waardevol zijn voor het publieke debat.

## **Hoofdstuk 5.**

### **Moet het geloof weer in beeld gebracht worden?**

#### **5.1 Wat zijn we tot nu toe tegenkomen.**

Sporen van God vinden we in de ervaringswereld van de mensen. Het bestaan van God kunnen we niet bewijzen. Geloven komt bij je gevoel.

Ik ben bij boeren begonnen omdat ik dacht dat ik dan met de kern begon. Zij staan dicht bij de natuur, maken groei en bloei, leven en dood, van dichtbij mee. Maar ook speelt bij hun economie een rol, dierwelzijn, duurzaamheid en hun eigen welzijn.

De sporen kom ik tegen in hun hart: de plek waar het gevoelsleven zit. In het hoofd: geloof heeft gezorgd voor de vorming van waarden en normen. In de handen: door het werk wat er ten dienste van de mens wordt gedaan.

Geloof is ook te vinden in de wegen van gebed, schriftlezing en navolging. Bij boeren ben ik dat minder vaak tegengekomen als bij de wegen van geloof via hart, hoofd en handen.

Is het geloof bij boeren uit beeld geraakt? Wanneer het gaat om de wekelijkse kerkgang dan is het antwoord "ja". Wanneer het gaat om wat mensen beleven, hoe ze het beleven en hoe intens ze het beleven, dan is het antwoord "nee". Wel heeft het een andere vorm aangenomen, het is passief aanwezig.

Wat zijn hier de redenen voor: 1) het godsbeeld is veranderd, c.q. stil blijven staan. 2) de kennis is toegenomen waardoor de behoefte aan rituele handelingen is verminderd. 3) De kennis van het geloof en van de betekenis van rituelen is afgenomen. 4) Het vertrouwen in het instituut kerk is afgenomen. 5) Kerkverlating is iets wat zich in de hele maatschappij voordoet.

Religie komen we al tegen bij de primitieve mens. Hij had een verklaring nodig voor de dingen waar hij geen verklaring voor had. Hij gebruikte goden als verklaring. Door de komst van de wetenschap is de behoefte aan religie wel veranderd maar niet verdwenen. De mens blijft behoefte houden aan oriëntatiepunten. De moderne mens combineert heel gemakkelijk traditionele noties met nieuwe religieuze visies. Zelfs religie en wetenschap worden, als het zo uitkomt, geklutst.

Waar de primitieve mens religie nodig had om het onbekende te verklaren, heeft de moderne mens (een vorm van) religie nodig om een antwoord te zoeken op levensvragen. Mede ook vanuit het besef dat niet alles naar zijn hand te zetten is.

Borgman pleit ervoor om religieuze tradities weer in het spel te brengen. Omdat zij het geloof levend houden en omdat zij de samenleving helpen vorm te geven. De werkelijke vraag van religie is "waar buig je voor?", waar heb je eerbied voor? Door religie leer je kritisch naar jezelf te kijken. Die (zelf-)kritiek hebben we nodig om te voorkomen dat we barbaren worden. Religie geeft hoop en vanuit die hoop kunnen we het goede leven vormgeven. Daarin heeft ieder een eigen verantwoordelijkheid. Het is niet af te schuiven op overheid of kerkleiding.

Geloof lijkt voor boeren niet dé stimulans te zijn om hun werk te doen. Er zijn andere, praktische, redenen die tot deze beroepskeuze leiden. Maar boeren buigen voor, heb-

ben eerbied voor de natuur en het wonder van het leven. Boerinnen durven hun relatie met God te benoemen.

Boeren hebben, als beroepsgroep en soms onder druk van anderen – kritisch naar zichzelf gekeken en hebben wat gedaan met die kritiek. Veel bedrijven / boeren zijn anders gaan werken.

Boeren staan open voor verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid. Zij hebben daarmee een religieuze grondhouding van waaruit ze denken en werken. Ze nemen daarin hun verantwoordelijkheid.

Voor het publieke debat kunnen zij uiterst waardevol zijn omdat zij alle van belang zijnde factoren – de agrarische professionaliteit, de religieuze grondhouding en de maatschappelijke problemen - in zich hebben of er mee te maken hebben.

## **5.2 Conclusie.**

Borgman pleit er voor religie weer in het spel te brengen. Boeren voldoen aan alle factoren die hierbij van belang zijn. Maar bij boeren is het geloof uit beeld geraakt.

De vraag is dus: is het voor boeren nodig dit weer in beeld te krijgen? In het belang van het publieke debat en de inbreng die boeren daarbij kunnen hebben, is het antwoord op deze vraag: “ja”.

Als studente theologie heb ik mij hier verdiept in de sporen van God. Sporen waar de kerk, als gemeenschap van gelovigen, wat mee zou kunnen/moeten doen. Hier liggen mogelijkheden om een bewustwordingsproces op gang te brengen. Niet om “zieltjes te winnen” maar om mensen zich weer bewust te maken van hun religieuze wortels en daarmee geloof weer tot waarde te brengen.

Als je bij boeren begint, begin je bij mensen die dicht bij de kernwaarden van het leven staan. Wanneer die kernwaardes weer onderwerp van gesprek worden, wordt een begin gemaakt en kunnen we leren om over ons geloof te praten. Het zou een mooi vervolg zijn op het pleidooi van Borgman.

Ik noemde het al eerder: geloof kun je niet bewijzen. Geloven is een gevoel. Een gevoel van geraakt worden en open te staan. Maar bij geloof gaat ook om argumenten en daarbij komt het verstand, de rede, aan bod. Ik pleit ervoor dat we gesprekken op gang gaan brengen. Om dat gevoel weer terug te krijgen en met anderen ervaringen uit te wisselen.

Met deze conclusie stopt het werk van een praktisch theoloog. Toch wil ik het er hier niet bij laten en daarom zal ik in het volgende hoofdstuk enkele aanbevelingen doen om met dit onderwerp aan de slag te gaan.

## **Hoofdstuk 6.**

### **Aanbevelingen.**

#### **6.1. Inleiding.**

Waarom we het geloof bij boeren weer in beeld willen krijgen heeft twee redenen. De eerste is dat boeren, zo constateerden ik in het voorafgaande, zich niet meer bewust zijn van de invloed van geloof op hun denken en hun handelen en dat ze weinig of niet over hun geloof praten/schrijven. Toch heb ik ook geconstateerd dat mensen geloof nodig hebben omdat ze oriëntatiepunten nodig hebben. De tweede reden is dat boeren van belang kunnen zijn voor het publieke debat omdat boeren alle facetten in zich hebben of er mee te maken hebben, om dat debat weer op gang te brengen.

#### **6.2 Individuele gesprekken.**

Gezien het bovenstaande zullen we moeten starten met het weer op gang brengen van gesprekken over geloof, geloofsbeleving en geloofservaringen. Dit is niet gemakkelijk want het zijn onderwerpen waarin je veel van je zelf prijs geeft. Het zijn onderwerpen waarin in je alleen vrijuit en vol vertrouwen met iemand kunt praten als je vertrouwen hebt in je gesprekspartner. Daarmee staat of valt alles. Maar evenzo belangrijk zijn de factoren rondom dat gesprek. In wat voor ruimte zit je en wie kan er mee luisteren. Hoe zijn de verdere omstandigheden. Ligt er nog werk te wachten of zijn heb je er de tijd voor. Zijn er net wat positieve dingen gebeurd of overheerst de stress en de teleurstelling. Ik heb het zelf gemerkt in het gesprek wat ik voerde met boer X. Er was in eerste instantie een lichte gêne toen we over dit onderwerp spraken en het gesprek stokte toen er iemand langs kwam lopen. Toch wilde de boer het doorzetten omdat hij het eigenlijk ook wel fijn vond – althans zo kwam het op mij over – om over dit onderwerp te praten en te vertellen wat hem diep in zijn hart bezig houdt. Tegelijkertijd kon hij zo verdedigen waarom hij zijn werk doet zoals hij dat nu doet. De maatschappij is immers kritisch. Bij hem heeft het geleid tot kritisch naar zichzelf kijken en daarnaar handelen. Dit alles vanuit de wil om het goede te doen en het kwade te laten. Vervolgens realiseerde deze boer zich dat hij dacht dat geloof voor hem geen factor van belang meer was. Hij moest daarop terug komen omdat hij gedurende dit gesprek er achter kwam dat het nog wel degelijk van belang is. Zijn gevoel van afhankelijkheid en van dankbaarheid kon hij verder nergens onderbrengen. Waarom hij zich afkeerde van de kerk werd veroorzaakt door de perikelen in het instituut kerk, zowel op maatschappelijk niveau als in de eigen parochie. Dat werd ook gemakkelijk gemaakt want het was een maatschappelijke trend. Toch sloten we het gesprek af met de opmerking van zijn kant dat hij het een fijn gesprek had gevonden en er eigenlijk veel vaker over dit soort onderwerpen gesproken zou moeten worden. Tot zover het verhaal van boer X. Ongetwijfeld zijn er veel meer boeren die eenzelfde ervaring hebben als hij.

Om een gesprek over dit onderwerp goed te laten verlopen zijn drie punten van belang: vertrouwen in de gesprekspartner; een veilige ruimte waarin geen mensen zitten die meeluisteren of andere zaken waardoor je afgeleid wordt; een ontspannen sfeer zonder tijdsdruk of stress van eerdere of komende activiteiten.

Deze punten zijn niet af te dwingen. Soms overkomen ze je. Dat zijn vaak de mooiste gesprekken. Zo is mijn gesprek met boer X. ook ontstaan.

Voor een meer gestructureerde aanpak zou een groepsgesprek georganiseerd kunnen worden.

### 6.3. Groepsgesprekken.

De redenen die in 5.1 genoemd worden zouden als startpunt gebruikt kunnen worden. Met name de eerste drie punten zijn hiervoor geschikt. Te weten: 1) het godsbeeld is veranderd, c.q. stil blijven staan. Het roept de vraag op: hoe was het godsbeeld ooit en hoe is het godsbeeld nu. 2) de kennis is toegenomen waardoor de behoefte aan rituele handelingen is verminderd. Mogelijk een beginpunt van een gesprek. Want welke rituele handelingen hebben we vandaag de dag en wat betekenen ze voor ons? 3) De kennis van geloof en van de betekenis van rituelen is afgenomen. Ook hier liggen aanknopingspunten, maar hier ligt het gevaar op de loer dat we komen op een vorm van kennisoverdracht. Dit is zeker ook een waardevolle en misschien wel makkelijker uit te voeren vorm, maar het is niet waar deze opzet voor bedoeld is. Het is een stap die volgt op waar we mee bezig willen zijn: het weer verkennen wat we als geloof bij ons dragen en zo verbindingen leggen tussen eigen levenservaring en geloofservaring.

Dit bovenstaande vraagt om een professionele benadering. Daarom eerst even terug naar de basispunten voor het organiseren van een groepsgesprek.

Eerst moet er een goede, afgebakende doelstelling komen. Zonder doelstelling weet je niet waar je uit wilt komen en is het vrijwel onmogelijk om tot een goede bijeenkomst (of serie van bijeenkomsten) te komen. Vervolgens is de werving erg belangrijk. In de werving moet duidelijk gemaakt worden wat de bedoeling is en hoe de opzet van de bijeenkomst (bijeenkomsten) is. Een goede werving zorgt ervoor dat mensen geprikkeld worden om mee te doen. Als we een groep verzameld hebben is het zaak om te zorgen dat de start wat vlot loopt en het gesprek op gang komt.

Zelf dacht ik voor een eerste bijeenkomst aan een bordspel. Een opdrachtenbord in de stijl van het ganzenbordspel. Hierin kunnen verschillende situaties verwerkt worden. Zowel ervaringen als discussiepunten kunnen zorgen dat mensen met elkaar in gesprek raken. Want uiteindelijk is dat een van de doelstellingen: met elkaar in gesprek raken. Het gaat niet om het winnen van het spel maar om het meedoen aan het gesprek. Via de onderwerpen waarover de mensen in gesprek raken kan een volgende avond ingevuld worden. Of kan de inhoud van de volgende avonden eventueel bijgesteld worden. Daarbij zijn we al gekomen aan de evaluatie. Ook dit is erg belangrijk. Door evaluatie kunnen doelstellingen bijgesteld worden of de opzet aangepast worden.

Een andere invulling van een bijeenkomst kan zijn om het verhaal van iemand als startpunt te nemen. Gedeeltes uit de verhalen uit het door mij gebruikte boek zijn hiervoor zeer geschikt. Herkennen we dit verhaal? Hoe beleven we het zelf? De ervaringen staan hierbij centraal. We willen praten over geloofsbeleving en geloofservaring. God kan daarbij niet gereduceerd worden tot een ervaring maar je hebt de ervaring wel nodig om God te verstaan.

Voor beide activiteiten zal er voorwerk gedaan moeten worden. Weten wat je doelstellingen zijn, weten wie je vraagt en weten wat je aan gaat bieden en hoe je dat aan gaat bieden. Van deze drie is het belangrijkste: weten wat je doelstellingen zijn. Zo voorkom je teleurstellingen door te hoog gespannen verwachtingen.

Van harte wens ik dat dit project opgepakt gaat worden. Wellicht kan er basismateriaal ontwikkeld worden waar anderen mee verder kunnen werken.

#### 6.4 Andere projecten.

Ook kan er gekeken worden naar al bestaande projecten. Een voorbeeld hiervoor is het project '*grond van leven*'. Het project wil boeren/boerinnen en hun medebewoners van het platteland zelf laten verwoorden welke waarden in hun leven, hun werk en hun samenleven van betekenis zijn en welke rol hun geloven daarin speelt. Dit project is ontwikkeld door Herman Agterhoek en Jack Steeghs. Herman Agterhoek is momenteel opbouwwerker in het bisdom Groningen-Leeuwarden.

Het project is een gespreksronde van vier bijeenkomsten met boeren/boerinnen en andere dorpsgenoten die met elkaar in gesprek gaan over vier onderwerpen:

1. Op welke grond ben je geboren? Hoe was het daar? Hoe leefde je daar? Wie leefden er om je heen?
2. Welke waarden heb je met de paplepel ingegoten gekregen op de grond waar je opgroeide? Wat waren daar de belangrijke waarden en hoe hebben die je gevormd tot de mens die je nu bent?
3. Je deelt de grond waar je woont met anderen (buurt, dorpsgenoten etc.). Wat deel je samen? Wat vind je samen belangrijk? Wat zie je veranderen en hoe kijk je daar tegen aan?
4. Als je terugkijkt op wat je de afgelopen 3 avonden/middagen hebt gezegd en als je terugkijkt op je leven tot nog toe, wie was/is God dan voor jou? Is Hij nu anders voor je dan toen je kind was? Hoe anders dan? Wat is er in je leven gebeurd en hoe is dat van invloed geweest op je geloof en je beeld van God? Hoe trok Hij met je mee in je bestaan?

## **Hoofdstuk 7.**

### **Afsluiting.**

Door met boeren in gesprek te gaan en hun ervaringen te gebruiken hebben we de laatste sociale kwestie, zoals Borgman dat benoemde, besproken. Niet dat de ecologische duurzaamheid allesbepalend moet zijn, maar het streven naar een goed leven. Door dat streven komt er hoop op de toekomst, ontstaan nieuwe toekomstvisioenen en vinden we nieuwe wegen om duurzaamheid in te vullen. Als we bij boeren beginnen, beginnen we bij de kern. De samenleving kan daar de vruchten van plukken.

Voor de kerk zelf kan dit ook een impulsmoment zijn. Ook zij moet een vorm van zelfkritiek hebben en toepassen. De gesprekken met de boeren zal de bewustwording op gang kunnen brengen. Het geloof zal er door versterkt worden. Bewuster beleefd worden. Dat wil niet zeggen dat mensen weer massaal naar de kerk zullen gaan. De doelstelling was ook niet om “zieltjes te winnen” maar om de bewustwording op gang te brengen, de religieuze wortels weer in beeld te brengen. Waarmee een oude bron opnieuw tot leven komt. De kerk kan daar haar voordeel mee doen. Door en via de boeren of het verhaal van de boeren kan de gemeenschap weer versterkt worden.

Voor de boeren heeft dit als overstijgende waarde dat geloof voor hen van betekenis kan zijn. Dat zij daar kracht aan ontleen en weten dat hun werk van waarde is. Omdat geloof hen bij de les houdt om steeds zo te handelen dat zij zichzelf, hun medemens en de schepping in acht nemen. Het goede doen en het kwade proberen te vermijden.

De vraagstelling van deze scriptie was: “is het geloof bij boeren uit beeld geraakt?” Het antwoord hierop is ja. Het antwoord op de vervolgvraag “moet het weer in beeld gebracht worden?” is ook: ja. De motivatie hiervan is de essentie van mijn verhaal.



## Literatuurlijst.

### Gebruikte boeken:

- Borgman, E. (2009). *Overlopen naar de barbaren*. Kampen: Klement.
- Duffhues, T., Pieper, H., & Ploum, F. (2009). *Waarden van het land. Verhalen van boeren en burgers over het platteland*. Kampen: Ten Have.
- Eliade, M. (2006). *Het heilige en het dagelijkse bestaan*. Amsterdam: Abraxas.
- Grondin, J. (2005). *Over de zin van het leven*. Kampen: Klement.
- *Katechismus van de katholieke Kerk*. (1995). Baarn: Gooi & Sticht.
- Stroeken, H. (1995). *Het geloof is er voor de mens*. Baarn: Ambo.

### Gebruikte brochures en verslagen:

- *Geloven*. (2009). Breda: Bisdom Breda.
- *Waarde(n) van het land uitnodiging tot gesprek*. (2003). Utrecht: Secretariaat RKK.
- *Zin in Zin*. (2005) Symposiumverslag Werkverband Geestelijke Verzorging aan mensen met een verstandelijke beperking in Drenthe. Hoofdstuk 1. Ik zie er zin in. Over Geestelijke Verzorging in deze tijd. Door Hetty Zock, universitair docent godsdienstpsychologie & coördinator van de masteropleiding 'Geestelijke Verzorging' aan de Rijksuniversiteit Groningen (Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap). Assen: De Duif.

### Kranten:

- Schrijver, W. (09 augustus 2010). *Religie blijkt nogal hardnekkig*. Leeuwarder Courant, p. 13.

### Projecten:

- *Grond van Leven*. Informatie hierover is te verkrijgen bij Herman Agterhoek, opbouwwerker in het bisdom Groningen/Leeuwarden.

